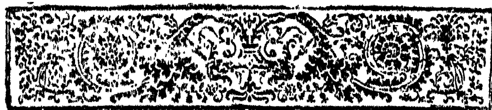
PRINTED BY
V. Ramaswamy Sastrulu & Sons,
AT SRI RAMA PRESS,
Tondiarpet, Madras.—1937.—750.

శ్రీః

పుష్పబాణవిలాసః.

శ్రీమద్గోపవధూస్వయంగ్రహపరిష్వఙ్గేషు తుఙ్గస్తన
వ్యామర్దాద్గళితేఽపి చన్దనరజస్యఙ్గే వహన్ సౌరభమ్,
కశ్చిజ్జాగరజాతరాగనయనద్వన్ద్వః ప్రభాతే శ్రియం
బిభ్రత్కామపి వేణునాదరసికో జారాగ్రణీః పాతు వః. 1

టీ. శ్రీమత్...ఙ్గేషు - శ్రీమత్=సౌందర్యముగలిగిన, గోపవధూ=గొల్లచానలయొక్క, స్వయంగ్రహం=తామునాపట్టుకొనుట మొదలుగాఁగల, పరిష్వఙ్గేషు=ఆలింగనములయందు, తుఙ్గ...ర్దాత్ - తుఙ్గ=ఉబ్బిన, స్తన=చనుఁగవయొక్క, వ్యామర్దాత్ = రాయిడివలన, చన్దనరజసి=గంధపుఁబొడి, గళితేఽపి=రాలిపోయినను, అఙ్గే = శరీరమునందు, సౌరభం=సువాసనను, వహన్=ధరించియున్నవాఁడును, జాగర...ద్వన్ద్వః-జాగర = (రేయి) మేల్కొనియుండుటచేత, జాత=కలిగిన, రాగ=ఎఱ్ఱదనముగల, నయనద్వన్ద్వః=కన్నులజోడుగలవాఁడును, ప్రభాతే=తెల్లవాఱితే, కామపి=(ఇట్టిదని) చెప్పవలవికాని, శ్రియం=కాంతిని, బిభ్రత్ = ధరించియుండు వాఁడునునైన, వేణు...సికః - వేణు=పిల్లనగ్రోవియొక్క, నాద=మోఁదుటయందు, రసికః=ఆశగలిగిన, కశ్చిత్ - జారాగ్రణీః=ఒకానొకజారులమేటి (శ్రీకృష్ణుఁడు), వః=మిమ్ము, పాతు=రక్షించునుగాక.

తా. గోపవధూటు లయినస్త్రీలు తాముగవచ్చియాలింగనముచేయునప్పుడు, వారియున్నతస్తనముల యొరయిడి వలనఁ దనశరీరమునందలి గంధపుఁబొడి రాలిపోయినను, ఆ

గంధపువాసనవీడనివాఁడును గోపికలతోడి సురతకాలమునందు మేల్కాంచియుండుటచేత నెఱ్ఱవాఱిన నేత్రములుగలవాఁడును, ప్రభాతకాలంబున నొకవిధమైనసౌందర్యముగలవాఁడును నైన వేణుగానప్రియుఁ డగు శ్రీకృష్ణుఁడు మిమ్ము రక్షించుచుఁగాక.

అర్థాలంకారములు—విశేషోక్తి, పర్యాయోక్త్యలంకారము, రసవదలంకారము, ప్రేయోలంకారము.

శృఙ్గారచన్ద్రికా.

అఙ్గప్రభాభీ రమ్యాభిః స్త్రీణాం ముదముదఞ్చయన్,
శ్రేయసే భూయసే భూయాత్సోఽపి గోపాలబాలకః.
పుష్పబాణవిలాసస్య కావ్యస్య రసశాలినః,
శృఙ్గారచన్ద్రికాభిఖ్యాం వ్యాఖ్యాం విరచయామ్యహమ్.

అథ కవిః గోపికావల్లభచరిత్రప్రతిపాదనపవిత్రం పుష్పబాణవిలాసాఖ్యం శృఙ్గారకావ్యం చికీర్షుః ఆదౌ మఙ్గళత్వాదాశిషం ప్రయుఙ్క్తే— శ్రీమదితి.—అత్ర ప్రథమం భూదేవతాకస్య మగణస్య ప్రయోగాత్ కర్తృశ్రోతౄణాం శుభం భవతి. తదుక్తమ్: 'మో భూమి స్త్రిగురుః శ్రియం వితనుతే, నః స్వ స్త్రిలో జీవితం, యో వా ర్యాదిలఘు ర్ధనాని చ, పవనో దేశభ్రమం సోఽన్త్యగః, రోఽగ్ని ర్మధ్యలఘు ర్మృతిం, ఘనమణి ర్మధ్యే గురు ర్జో రుజం, తో ద్యౌ రన్త్యలఘుః శ్రియం, మునిగుణై ర్భస్తారకేశో యశః.' ఇతి. మగణసన్నిధానసముపస్థితః సగణోఽపి శుభప్రద ఏవ. తదుక్తం చమత్కారచన్ద్రికాయామ్: 'మ య ర స త జ భ న సంజ్ఞా గణాః ప్రసూతాః పర స్తు పూర్వస్మాత్, జన్యోఽత్ర జనకనికటే సుతప ద్వితనోతి నాశుభం కర్మ. సర్వమూలం తు మగణం ప్రాప్య సర్వే గణాః శుభాః.' ఇతి. ప్రథమవర్ణోఽప్యత్ర శుభ ఏవ. యద్యపి క్రూరేణ రేఫేణ యుక్తత్వా త్సౌమ్యస్యాపి ఆద్యవర్ణస్య త్యాజ్యతా ప్రసజ్యతే— 'శుభం వినా క్రూరసంయుక్తః సౌమ్య స్త్యాజ్యో విషాన్నవత్; శ్లేష స్తు

తపనయోః శ్రీయమాణ శుచిశ్రీయమాణయోరివ.’ ఇతి. తథాపి ప్రశస్తార్థపరస్య శ్రీశబ్దస్య ప్రయోగాన్న దూష్యతా. తథా చోక్తమ్: దేవతావాచకాః శబ్దా యే చ భద్రాదివాచకాః, తే సర్వే నైవ నిన్ద్యాః స్యు ర్లిపితో గణ తోఽపి వా.’ ఇతి. స్పష్టీకృత మేతచ్చమత్కారచన్ద్రికాయామ్: ‘మఙ్గ ళార్థాభిధానో వా దేవనామకృతోఽపి వా, గణో న దూష్యో వర్ణ శ్చ దేవతాస్తుతి తాత్పర్యాత్. చతుర్ముఖముఖీత్యాదౌ చవర్ణో జగణోఽపి చ, బ్రహ్మ నామసంస్కృతత్వేన కావ్యాదావపి శోభనౌ. శృఙ్గార వీర సామగ్ర్య మిత్యత్ర తు స్తుతేర్ముఖే, ఋవర్ణగః శవర్ణోఽపి మఙ్గళార్థో విశిష్యతే. ప్రసక్తః పాత్రమిత్యాదౌ ప్రకర్షస్యాభిధానతః, పకారో రేఫయుక్తోఽపి స్ఫుటం కావ్యముఖే శుభః.’ సౌమ్యాసౌమ్యవివేచన మప్యత్ర కృతమ్: ‘శస్తాః కావ్యముఖే వర్ణా స్తత్తద్దేవతమూర్తయః, ధర్తుః కారయితుః శ్రోతుః కల్పయన్తి శుభాన్యపి. అకారః ప్రీతిదాయీ స్యా న్నిషేధే తు విపర్యయః, ఆకారో హర్షదః, ప్రోక్తో వ్యథార్త్యాదిషు నోచితః. ఇకారాది చతుష్కం తు సర్వాన్ తుష్టిమనోరథాన్, ఋకారాద్యాశ్చ చత్వారః సంపత్తి స్తస్య దాయకాః. ఏకారాద్యాశ్చ చత్వారః కామవాఞ్ఛితభూతిదాః, లక్ష్మీకరః కవర్గః స్యాచ్ఛకారః కీర్తినాశనః. ఝజకారౌ రోగ సంరోధ స్తథాఽన్యే తు సుఖప్రదాః, టఠడకారా ఖేదకారా, ఢః సుఖః, ణ స్త్వకీర్తికృత్. వస్తులాభకరో ణస్తు తకారో వస్తునాశకః, థకారో యుద్ధకారీ స్యా, ద్దకారో ధృతిప్రదః, ధకార స్తాపకృ, త్కించ్చ వని షితే సౌఖ్య స్మృతః, సుఖదాయీ పకారః స్యాత్, ఫకారః సాధ్వస ప్రదః. ఆరోగ్యకృ ద్బకారః స్యా, ద్భకార స్త్వతిభాగ్యకృత్, మకారః ఖేదకృ, ద్యస్తు శ్రీదః, రేఫ స్తు దాహకృత్. లస్తు జాడ్యకృ ద్వకారః స్యా ద్భోగారోగ్యత్వసాం ఖాదిః, శోకస్త్వారోగ్యఖాదయః శ్రీ నిర్వాణ సిద్ధయః క్రమాత్.’ (కవిసమయ శ్చాన్వేష్టవ్యః.) అథా ప్యర్థః. శ్రీః శోభా - ‘శ్రీ ర్వేష రచనా శోభా సంపత్తిసరళద్రుమేషు, వాణీ లక్ష్మీ లవఙ్గేషు విషే బిల్వేఽప్యస్త్రీ స్త్రియామ్.’ ఇతి నా. - శ్రీమత్యః

శోభావత్యః, యాః గోపవధ్వః తాసాం యే స్వయంగ్రాహపరిష్వఙ్గాః, స్వయం గ్రాహః స్వయమేవ గ్రహణం, తత్ప్రధానాః, పరిష్వఙ్గా ఆలిఙ్గనాని *మధ్యమపదలోపిసమాసః, స్వయంగ్రాహేణ పరిష్వఙ్గా ఇతి *తృతీయాసమాసో వా, తేషు, గోపవధూనాం శోభాశాలితోద్ఘాటనపూర్వకం స్వయంగ్రాహాలిఙ్గనానాం ప్రతిపాదనాద్భగవతః శ్రీకృష్ణస్య లోకోత్తరసౌన్దర్యం, తత్ప్రయుక్త స్తాసాం తస్మి న్ననురాగాతిశయ శ్చ వ్యజ్యేతే, తుఙ్గస్తనానాం యో వ్యామర్దః పరిపీడనం తస్మాత్ *కర్మణి షష్ఠ్యాః సమాసః, యద్వా తుఙ్గస్తనై ర్వ్యామర్దః పరిపీడన మితి కరణే తృతీయా *'కర్తృకరణే కృతా బహులమ్' ఇతి సమాసః. చన్దన రజసి మలయజ పరాగే, గలితేఽపి, సర్వాఙ్గగతే చన్దనే గోపాఙ్గనా కఠినకుచమథితత్వేన చూర్ణతాం ప్రాప్య పరిభ్రష్టే సత్యపి, అఙ్గే శరీరే *'అఙ్గం ప్రతీకోఽవయవ' ఇతి కోశకారేణ అఙ్గశబ్దస్యావయవపర్యాయేషు పఠితత్వాత్ కథం తస్య శరీరపరత్వమితి న శఙ్కనీయమ్. 'అఙ్గం గాత్రాన్తికోపాయ ప్రతీకేష్వప్రధానకే.' ఇతి నానార్థరత్నమాలాయాం శరీరపరత్వస్యాపి ప్రదర్శితత్వాత్, సౌరభం చన్దనస్యైవ పరిమళం నయన్ దధానః, జాగరేణ నిరన్తర క్రీడాలమ్పటత్వేన నిద్రాప్రత్వేన, [illegible] ఉత్పన్నరక్తిమగుణం, నయనద్వన్ద్వం యస్య స తథోక్తః. 'రాగోఽనురాగే మాత్సర్యే లాక్షాదౌ రక్తిమత్యపి' ఇతి విశ్వః. తథా ప్రభాతే ప్రాతఃకాలే, కామప్యనిర్వాచ్యాం, శ్రియం సంభోగచిహ్నజనితాం లక్ష్మీం, బిభ్రత్ ధారయన్ *'నాభ్యస్తాచ్ఛతుః' ఇతి నుమభావః. వేణునాదే, రసికో రాగవాన్, రసోఽస్యాస్తీతి రసికః *'అత ఇనిఠనౌ' ఇతి ఠన్ప్రత్యయః, 'శృఙ్గారాదౌ జలే వీర్యే గుణే రాగే ద్రవే రసః.' ఇత్యమరః. కశ్చి జ్జారాగ్రణీః కోఽపి గోపికాజారనాయకః, భగవాన్ వాసుదేవ ఇతి యావత్. తస్య స్వవాచకపదేన అనుపాత్తత్వేఽపి విశేషణైః స్ఫుటీకృతత్వాత్. వో యుష్మాన్, పాతు. అత్ర ప్రాగుక్తస్య చన్దనస్యాఙ్గగమేఽపి ఆధేయస్య సౌరభగుణస్య స్థితే ర్వర్ణనాత్ *విశేషాలఙ్కారః,

తదుక్తం, 'విశేషః ఖ్యాతస్యాధారం వినా ప్యాధేయవర్ణనమ్' ఇతి; తథా కృతవధూపభోగ స్యాకృతే ర్యథావద్వస్తువర్ణనేన, * స్వభావోక్తి శ్చ. 'స్వభావోక్తి రసౌ చారు యథావద్వస్తువర్ణనమ్.' ఇతి; అనయోః పూర్వోక్త విశేషాఙ్గత్వ మి త్యనయోః * సఙ్కరః; తథాస్య సాధారణరూపేణ వక్తవ్యస్య శ్రీకృష్ణస్య జారాగ్రణీస్వరూపే ణానువర్ణన మితి భఙ్గ్యన్తరాశ్రయణరూపః * పర్యాయోక్త్యలఙ్కారః, 'పర్యాయోక్తం తు గమ్యస్య వచో భఙ్గ్యన్తరాశ్రయమ్.' ఇతి లక్షణాత్. తథా సమ్భోగశృఙ్గారస్య కవినిష్ఠదేవతావిషయరతిభావం ప్రత్యఙ్గత్వాత్ * రసవదలఙ్కారః. లక్షణమ్—'అఙ్గభావం గతో యత్ర భావం ప్రత్యథ వా రసమ్, భజేత్ స తత్ర రసవదలఙ్కార ఉదీరితః.' ఇతి; తథా దేవవిషయరతిభావస్యాపి కవినిష్ఠస్యైవ అనుగ్రాహ్యజనవిషయరతిభావం ప్రత్యఙ్గత్వాత్ * ప్రేయోఽలఙ్కారః. 'ప్రేయోఽలఙ్కృతిరఙ్గం చేద్భావో భావాన్తరం ప్రతి.' ఇతి లక్షణాత్; * భావలక్షణం తు కావ్యప్రకాశే 'రతి ర్దేవాదివిషయా వ్యభిచారీ తథాఞ్జితః, భావః ప్రోక్త స్తదాభాసా అనౌచిత్యప్రవర్తితాః.' ఇతి. (అఞ్జితో వ్యఞ్జిత ఇత్యర్థః.) ఏతే పఞ్చ అర్థాలఙ్కారాః. శబ్దాలఙ్కారస్తు:— 'స్వయంగ్రహణవిహస్త్వ స్త్రీషు తుఙ్గస్తనే' త్యాదౌ వృత్త్యనుప్రాసః స్ఫుట ఏవ. తల్లక్షణం తు—'ఏకద్విప్రభృతీనాం తు వ్యఞ్జనానాం యుగం భవేత్, పునరుక్తరసౌ నామ వృత్త్యనుప్రాస ఇష్యతే.' ఇతి. పర్యాయోక్త్యాదీనాం చతుర్ణాం ప్రాగుక్తయో ర్ద్వయో శ్చ అన్యోన్యనిరపేక్షత్వాత్ * సంసృష్టిః. * శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తం – 'సూర్యాశ్వైర్మసజస్తతాః సగురవః శార్దూలవిక్రీడితమ్.' ఇతి లక్షణాత్.

భువనవిదితమాసీద్యచ్చరిత్రం విచిత్రం
సహ యువతిసహస్రైః క్రీడతో నన్దసూనోః,
తదఖిలమవలమ్బ్య స్వాదు శృఙ్గారకావ్యం
రచయితుమనసో మే శారదాస్తు ప్రసన్నా. 2

టీ. యువతిసహస్రైఃసహ=పెక్కండ్రుగొల్లవనితలతోడ, క్రీడతః=విహారించుచున్న, నన్దసూనోః = నందునిపుత్రుఁడగు శ్రీ కృష్ణునియొక్క, విచిత్రం=వింతయైన, యత్=ఏ; చరిత్రం=కథ, భువనవిదితం = లోకమునందు ప్రసిద్ధమయినది, ఆసీత్=అయినదో, తత్-అఖిలం=ఆ చరిత్రమునంతయు,అవలమ్బ్య=ఆధారముగాఁజేసికొని, స్వాదు=మనోహరమైన, శృంగార కావ్యం = శృంగారరసము ముఖ్యముగాఁగలిగిన యొక కావ్యమును, రచయితుమనసః=రచించుటకుఁ దలంపుగొనిన, మే=నాకు, శారదా=సరస్వతీ దేవి, ప్రసన్నా=(నాయెడ) అనుగ్రహముగలది, అస్తు=అగుఁగాక.

తా. పెక్కండ్రు జవరాండ్రతోఁగూడి లీలలు సల్పునట్టి యే నందసూనునియొక్క చిత్రచరిత్రము సర్వలోకప్రసిద్ధమై వెలయుచున్నదో, యట్టి గోపాలునియొక్క చరిత్రమునుగొని, సకల జనరంజకమైన యొక శృంగారకావ్యమును జేయఁదలఁచిన నాకు సరస్వతీదేవి ప్రసన్నురాలగుఁగాత.

సంప్రతి కవిః స్వచికీర్షితం ప్రతిజానన్ సన్నిర్విఘ్నతయా సరస్వతీ ప్రసాద మాశాస్తే:—

భువనేతి. యువతిసహస్రైః సహ క్రీడతో, నన్దసూనోః శ్రీకృష్ణస్య సమ్బన్ధి, విచిత్ర మద్భుతం, యచ్చరిత్రం గోపకన్యాప్రలోభనాది రూపం, భువనవిదితం లోకై ర్విజ్ఞాతమ్, ఆసీత్, తదఖిలం, సర్వం చరిత్రం, అవలమ్బ్య ప్రతిపాద్యత్వేనాశ్రిత్య, స్వాదు మధురం, శ్రావ్యమితి యావత్. 'మధురో నా రసే తద్వత్ సున్దర స్వాదుమం ప్రియః.' ఇత్యమరః. శృఙ్గారకావ్యం శృఙ్గారరసప్రధానం కావ్యం, రచయితుం కర్తుం, మనో యస్య తస్య 'తుం కామమనసో ర పీ'తి మకారలోపః. మే మమ, శారదా సరస్వతీ, ప్రసన్నా అస్తు. సరసకావ్యరచనానుకూలవాగ్వైభవం ఘటయత్వి త్యాశయః. * మాలినీవృత్తమ్. లక్షణం తు—'ననమయయయుతేయం మాలినీ భోగిలోకైః.' ఇతి.

అవ. ఒండొరులయొక్క రూపు, లక్షణము, తళుకుబెళుకులు వీనిచే ననురాగము గలవారయ్యుఁ గూడిక లేకపోవుటచేత నాత్రముగలవారయి యొకానొక దేశకాలంబున నదృష్టవశంబునఁ గలిసిన యిద్దఱు కాముకులగు నాయికా నాయకులయొక్క చేష్ట లిందు వర్ణింపఁబడుచున్నవి.

కాన్తే దృష్టిపథం గతే, నయనయో రాసీద్వికాసో మహాన్
ప్రాప్తే నిర్జనమాలయం పులకితా జాతా తనుః సుభ్రువః,
సత్కో జగ్రహణోత్సుకే, సముభవత్ సర్వాఙ్గకమ్పోదయః
కణ్ఠాలిఙ్గనతత్పరే, విగళితా నీవీ దృఢాపి స్వయమ్. 3

టీ. కాన్తే=ప్రియుఁడు (తనయిచ్చవచ్చినవాఁడు), దృష్టిపథం = చూపుమార్గమును, గతే=పొందఁగా, సుభ్రువః=నాయికయొక్క, నయనయోః=కన్నులకు, మహాన్ = ఎక్కువైన, వికాసః = విస్తారము, ఆసీత్=కలిగెను. (కాన్తే=ప్రియుఁడు), నిర్జనం=జనులులేని, ఆలయం=ఇంటిని, ప్రాప్తే సతి = పొందఁగానే, (సుభ్రువః = ఆనాయికయొక్క), తనుః = ఒడలు, పులకితా=గగుర్పాటుగలది, (ఆసీత్ = ఆయెను). (కాన్తే=ప్రియుఁడు), సతి 'కుచగ్రహణోత్సుకే సతి—కుచ-కుచములయొక్క, గ్రహణ=పట్టుకొంటయందు, ఉత్సుకే సతి=ఆసక్తిగలవాఁడగుచుండఁగా, (నాయికాయాః = నాయికకు,) సర్వాఙ్గకమ్పోదయః = అన్నియంగములయందును వణఁకుయొక్క పుట్టుక, సముభవత్=కలిగెను. (కాన్తే=కాంతుఁడు,) కణ్ఠ ఆలిఙ్గనతత్పరే- కణ్ఠ=మెడయొక్క, ఆలిఙ్గన=కౌఁగిలించుటయందు, తత్పరే సతి=శ్రద్ధగలవాఁడగుచుండఁగా, (నాయికాయాః=నాయికయొక్క,) నీవీ=కోఁకముడి, దృఢాపి=గట్టిదైయున్నను, స్వయం=తనంతఁగా, విగళితా=జాఱినది, (ఆసీత్ = ఆయెను.)

తా. తనమనోవల్లభుఁడు కంటఁబడఁగానే, యొకనాయిక మిక్కుటమగలదగుటచేఁ గన్నులువిచ్చికొని, కాంతునిఁజూచెను. ముద్దరాలియు యౌవనపుఁజేష్టల తళుకుబెళుకులచే నిండఁబడి

యానవల్లభుఁ డప్పు డదృష్టవశంబున నొక్క పరులేని యొక యాగా-రంబు పొందఁగా, నాముగుదయొక్క యొడలియందు గగుర్పాటు గలిగెను. మఱియు, నాప్రియుఁడు కుచగ్రహణము నిష్టపడఁగా, నాయికయొక్క యన్నియంగములు గడగడ వణఁకెను. కాంతుఁడు నాయికను గట్టిగాఁ గౌఁగిలింపఁ గడంగినప్పుడు, నాయిక యొక్క కోఁకముడి గట్టిగానున్నను, తనంతట వీడిపోయెను.

ఈశ్లోకంబున చూచుట, తాఁకుట, కౌఁగిలించికొనుట మొదలగు కామోపచారములు వర్ణింపఁబడియుండుటచే సంభోగ శృంగారము. స్వభావోక్త్యలంకారము.

పరస్పర రూప రేఖా విలాసాదిభి ర్జాతానురాగయో [illegible] దుత్కణ్ఠితయోః క్వచి త్ప్రవాసి [illegible] స్మితయోః [illegible] కవి రాహ.—

కాన్త ఇతి.—'కాన్తే' 'సుభ్రూః' ఇతి పదద్వయం ప్రత్యేకం సంబధ్యతే. కాన్తే వల్లభే, 'దృష్ట్యోః సమాగమయోః [illegible]' 'బుభూవ' ఇత్యాదినా సమాసాన్తః [illegible] నానార్థరత్నమాలాయాం-అం గతే ప్రాప్తే - [illegible] సుభ్రూః సున్దర్యాః, నయనగా [illegible] నేత్రే విస్తార్య నిర్నిమేష ముద్రాలక్షితస్వర్థః. [illegible] మాకృష్టే తస్మిన్ కాన్తే, నిర్జనం దైవవశాత్ [illegible] యం గృహం, ప్రాప్తే సతి, సుభ్రువ స్తనుః [illegible] 'తదస్య సంజాతం తారకాదిభ్య ఇతచ్' ఇతీతచ్ ప్రత్యయః, [illegible] అభూత్ - 'ఉత్పన్నభూతయో [illegible]' ఇతి నా.—ఏకాన్తసమాగమేన మనోభవ [illegible] మః ప్రాదురభూదిత్యర్థః. [illegible] సముల్లసితచాపలే తస్మిన్ కాన్తే, [illegible]

సతి - గ్రహణ మహాభ్యాయ శౌత్సుక్యమాత్రోక్త్యా తస్య కాన్తస్య సభయప్రవృత్తిః సూచ్యతే, గురుజనః సర్వాఙ్గీణ మ్పిదయః, సమభవత్ సంభవతి స్మ - రోగాః స్మరతే వేగను రుత్పన్న ఇత్యర్థః - తథా చ లక్షణం - 'రాగద్వేషభయాదిభ్యో ఏకమ్ గాత్రవేపనమ్.' ఇతి. తత స్తస్యాం కచగ్రహణ మఙ్గీకుర్వాణాయాం సిద్ధ్గమానసాధ్వసే తస్మిన్ కాన్తే, కణ్ఠాలిఙ్గనసాత్పరే సతి, న్యధా, నీవి బన్ధనప్రగ్రన్థిః - 'నీవి ర్విపణో గ్రన్థా స్త్రీణాం జఘనవాససి.' ఇత్యమరః. స్వయమేవ, విగళితా విస్రస్తా. అత్ర ప్రథమే వాక్యే - 'ఆదరా ద్దర్శనం * చక్షుః ప్రీతిరిత్యభిధీయతే' •- ఇత్యుక్తలక్షణా ప్రథమావస్థా దర్శితా. ద్వితీయతృతీయయోః * సాత్త్వికో ద్భావో వర్ణితః, తురీయే తు * కామేఙ్గితం కథితమ్. తల్లక్షణం తు రతిరహస్యే - 'ఓష్ఠః ప్రస్ఫుర, తీక్ష్ణేక్షే విచలతః కపోలదేశే మస్వేదః, ధమ్మిల్లః కుసుమోజ్ఝితో విగళతి ప్రాప్తోఽపి బన్ధం పునః, ప్రచ్ఛన్నౌ ప్రజహతః స్తనౌ ప్రకటతాం, శ్రోణీతటం దృశ్యతే, నీవీ చ స్ఖలతి స్థితాఽపి సుదృఢం, కామేఙ్గితం యోషితామ్.' ఇతి. దర్శన స్పర్శనాది కామోపచార వర్ణనాత్ * సంభోగశృఙ్గారః. లక్షణం తు - 'అనుకూలౌ నిషేవేతే యత్రాన్యోన్యం విలాసినౌ, దర్శనస్పర్శనాదీని సంభోగోఽయ ముదాహృతః.' ఇతి. * స్వభావోక్తి రలంకారః.

అవతారిక. ఒక భోగపురుషుడీయుక్క యుత్సాహపు చేష్టను చూచు చుండెడి యొక కామునకుడు తన ప్రియకుమారితోని నీక్రింది విధంబున చెప్పుచున్నాడు.

మాం దూరాదవవిద్ధసున్దరపదస్మేరాననా సంప్రతి
ప్రాగుత్సృజ్య జనాన్ స్తనాఙ్గణగళచ్చారూత్తరీయాఞ్చలా,
ప్రత్యాసన్నజనప్రతారణపరా పాణిం ప్రసార్య స్థితే
నేత్రాన్తస్య చిరం సురఞ్జనయనా సాకూతమాలోకతే.   4

టీ. సంప్రతి=ఇప్పుడు, అవవిద్ధ...ననా - అవవిద్ధ = కమలములవలె, సున్దర = అందమైనవియును, పరిహరించుచు, స్మేర = నవ్వుచున్న ముఖముగలదియును,

ఆననా = మోముగలదియు, ద్రాక్=పడిగా, ఉత్తుం...చ్ఛలా - ఉత్తుఙ్గ = ఉబ్బయినవియు, ఘన=గొప్పవియునైన, స్తన=కుచములయొక్క, ఉత్సఙ్గం= దాపునుండి, గళత్ = జాఱుచున్న, చారు = సొగసయిన, ఉత్తరీయ=పైఁటయొక్క, అఞ్చలా = అంచుగలదియునైన, కురఙ్గనయనా = లేడియొక్క కన్నులంబోలు కన్నులుగల యాయతివ, ప్రత్యా...పరా - ప్రత్యాసన్న= సమీపించినట్టి, జన = మానుసులయొక్క, ప్రతారణ = మోసపుచ్చుటయందు, పరా (సతీ)=ముఖ్యమైన వృత్తిగాఁగలిగినదై, నేత్రాన్తస్య=కడగంటియొక్క, అన్తికే = దాపున, పాణిం = చేతిని, ప్రసార్య = చాపుకొని, సాకూతం = అభిప్రాయముతోఁగూడ, దూరాత్ = దవ్వునుండి, చిరం = చాల సేపుగా, మాం=నన్ను, ఆలోకతే=చూచుచున్నది.

తా. కమలములంబోలు చిఱునగవు మోముగలదియును, తనగబ్బిగుబ్బలపైని పైఁటకొంగుజాఱుచున్నను గమనింపనిదియు నైనయొక వన్నెలాడి తనదాపునకువచ్చెడిజనుల వంచింపఁగోరితనకడకంటిదాపున బొట్టనవ్రేలిని క్రిందికని పక్కనన్నాలుగు వ్రేళ్లనొక్కటిగాఁ బైకిని జేర్చియుంచుకొన్నదై, యోహో! కాఁడా! దవ్వునుండియే తడవులంబట్టి నన్నుఁ జూచుచున్నది.

యుక్తియనునలంకారము. స్వభావోక్తి. కాంతి యనుకావ్యగుణమును. నాయిక ప్రౌఢ.

కస్యాశ్చి ద్విలాసిన్యా శ్చేష్టాం పశ్య న్కామీ నర్మసచివం బ్రూతే.—

మామితి.—సంప్రత్యఘునా, అరవిన్ద మివ గుచ్ఛసం - గుస్మేరం మన్దం యథా తథా స్మయమాన - మాననం ముఖం యస్యాః సా ... * త్రిపదోఽయం బహువ్రీహిః - పరస్మై రేశ్యత్ర * 'గుస్సు' ... సమాసః - స్మయతేః * 'నమి క మ్పి' త్యాదినా రప్రత్యయః - '...' స్త్రీ శబ్దభయయో ర్గర్తేఽపి చ గుహాః ఒరీ, పరం త్వన్యయ ను ... గుర్తే గుర్గు

తా తు పరః పురుషః.' ఇతి నా. ద్రాక్ శీఘ్రం * 'ద్రాఙ్ఝటితి సపది ద్రుతే ఽపి' త్యమరః. తాత్పర్య" సనుస్నితే - సుసా పృథులా కథితా ఇయం - గోపా స్తస్యా తరుణ్యాః - రఙ్గణాత్ ప్రాఙ్గణాత్ - గళిత చారూ త్తరీయస్య - అఞ్చల మున్న - యస్యాః సా తథోక్తా - ఇతి కామేఙ్గిత స్యోక్తిః - కళ నాభిని సంస్థి(?)తేషు అన్యమన్యమ స్పృత్తయోః, ముస్తా ముద్గర ... త్రిషు స్త్రీ ... పుమాన్ ఘనః.' ఇతి నా. - 'అఞ్చలం త్వంశుకాన్తే స్యా ది' త్యమరః. ...యనా తృష్ణా..., ప్రత్యాసన్నాః సమీపస్థాః-యే జనాః తేషాం - ప్రతారణం వఞ్చనం - పరం ప్రధానం యస్యాః సా తథోక్తా- పరిత్యక్త...గ్రాహిణ్యః పార్శ్వవర్తినో ధూర్తా నాత్మీయ నయనదర్శనవిభ్రమ దర్శన ... వఞ్చయితుకామా సతీ త్యర్థః. నేత్రాన్తస్యాపాఙ్గస్య, ...పి, పాణిం ప్రసార్య-...స్యాధోభాగస్థత్వం సంశ్లిష్టా... మి...నాభిమూర్ధ్వాగ్రత్వేన శ్రోత్ర నేత్రమధ్యస్థత్వం యథా స్యా త్తథా ... ... సన్నివేశ్యేత్యర్థః, మాం దూరాత్, ...తేన భా... యథా తథా సాకూతం - చిరం భావగ్రహణపర్యన్తం, ఆ... - పృథ్వ్యాంస్యై ...శయం ప్రకటయన్తీ వర్తత ఇ త్యర్థః. అత్ర నిజమూర్ధ్ని గుప్తయు నేత్రాన్తగపాణిప్రసారణక్రియయా ద్రష్టృజన వఞ్చనస్ఫురణాత్ * యుక్తాలంకారః- 'యుక్తిః పరాతిసంధానం క్రియయా మర్మగుప్తయే.' ఇతి లక్షణాత్ ; * స్వభావోక్త్యనుప్రాసౌ స్ఫుటౌ. బద్ధస్యాత్యుజ్జ్వలత్వేన * కాన్తి ర్నామ గుణః - 'అత్యుజ్జ్వలత్వం బన్ధస్య కాన్తి కాన్తిరితీష్యతే.' ఇతి లక్షణాత్. నాయికా * ప్రౌఢా - స్మరపరిత్యక్తలజ్జా ప్రౌఢా సంపూర్ణయౌవనా.' ఇతి లక్షణాత్.

ఒకానొక కాముకుఁడు సంకేతమువలనఁ బువ్వులు గోయుట ముసుఁగు ... కోఁటకు వచ్చిన యొక వన్నెలాడిం గూర్చి, రహస్యముగ ... దగిన తావును జూపుచుఁ జెప్పుచున్నాఁడు:—

నీరన్ధ్రి మేత దవలోకయ మాధవీనాం
మధ్యే నికుఞ్జభవనం చ్యుతపుష్పకీర్ణమ్,

కుర్యుర్యదీహ మణితాని విలాసవత్యో
బోద్ధుం న శక్య మబలే నినదైః పికానామ్. ౫

టీ. అబలే = ఓచిన్నదానా, మాధవీనాం = బండిగురివెందతీఁగల యొక్క, మధ్యే=నడుమను, చ్యుతపుష్పకీర్ణమ్-చ్యుత=రాలిన, పుష్ప=పువ్వు లతో, కీర్ణం=నిండిన, ఏతత్=ఈ, నికుఞ్జసదనం=పొదరింటిని, పశ్య=చూడుము. ఇహ=ఈపొదరింటియందు, విలాసవత్యః=విలాసవతులు, మణితాని=సురతకాలపుసందడులను, కుర్యుఃయది=చేయుదురేని, పికానాం= కోయిలలయొక్క, నినదైః = కూఁతలచేత, బోద్ధుం = తెలిసికొనుటకు, న శక్యం=వీలుగాదు.

తా. ఓ సొగసుదానా! యీ బండిగురివెందతీఁగెలనడు మనుండునట్టి యీ పొదరింటిని జూచితివా! ఇది తీఁగలనుండి రాలినపూవులతో నిండి యెంత సొబగుగా నున్నదో! ఇచ్చట వేడ్కకత్తెలు సురతకాలపుఁ గూజితములు సల్పినను, [illegible] పొదరిండ్లలోఁ గూయు కోయిలలకూఁతలలోఁ గలసిన [illegible] వలన, వీనిని సురతకాలపుఁ గూజితము లని యెవరు తెలియఁగాఁ జాలరు. అని "అబలే" అనుటచే నీ [illegible] వేమో. ఇచ్చటి కోయిలకూఁతలచేత మనసురతకాలపుఁ గూజితములు బయటికిఁ దెలియవు. నీవు వెఱువవలదు" అని భావము.

కామీ సంకేతవశాత్కుసుమావచయవ్యాజేన [illegible] ప్రాప్తాం కామినీం ప్రతి గూఢవిహారయోగ్యస్థానం ప్రదర్శయన్నాహ.—

నీరన్ధ్రమితి.— హే అబలే, మాధవీనాం [illegible] మాధవీలతే త్యమరః, మధ్యే, నీరన్ధ్రం బహిః సర్వత్ర [illegible] ఛిద్రరహితం - పర్ణైరనాలక్ష్యత్వేన గుప్తం యోగ్య మితి భావః. చ్యుతైః పుష్పైః - కీర్ణం సంఛన్నమ్ - అయమ్నిపుష్పశయ్యాసన్నిహిత [illegible] భావః,

విశతి పురోఽస్య ద్రి, నికుఞ్జం కుఞ్జమేవ సదనం గృహం - 'నికుఞ్జకుఞ్జౌ వా క్లీబే లతాదిపిహితోదరే.' ఇ త్యమరః, అవలోకయ పశ్య; న కేవల మత్ర కామినీజనో నిశ్శబ్ద మవస్థిత ఏవ జ్ఞాతు మశక్యః. కింతు శబ్దాయమా నోఽపీ త్యాశయేనాహ. - 'ఇహాస్మి న్నికుఞ్జసదనే, విలాసవత్యః విలాసిన్యః, మణితాని రతికూజితాని * 'మణితం రతికూజిత మి' త్యమరః, కుర్వ్య ర్యది, పికానాం కోకిలానాం, నినదైః కూజితైః - హేతుభిః, బోద్ధుం జ్ఞాతుం, న శక్యం - వనమధ్యే కోకిలకూజితైః సహ శ్రూయమాణాత్ తదనుకారిణో మణితవిశేషాత్ వివిచ్య గ్రహీతుం న కేనాపి శక్యత ఇత్యర్థః; * మణిత విశేషాణాం కోకిలకూజితానుకారిత్వం కామశాస్త్రే ప్రతిపాదితమ్: 'హుం కృతి స్తనిత సీత్కృతోత్కృతం పూత్కృత శ్వసిత రోద నాదికం, ముఞ్చ పీడయ గృహాణ లీనయ త్రాహి హే ధిగితి సీత్కృతం విదుః. త చ్చ లావక కపోత కోకిలా హంస కోకి సన్నిభై రుతక్రమైః, మిశ్రితం ప్రహరణే ప్రయుజ్యతే చాస్య భావి యత మిష్యతే బుధైః.' ఇతి. అత్ర మణితానాం కోకిలకూజితానాం చ సామ్యేన భేదానుపలబ్ధి ప్రతిపాదనాత్ * సామాన్యాలంకారః - 'సామాన్యం గుణసామ్యేన యత్ర వస్త్వన్తరైకతా.' ఇతి లక్షణాత్; తేన కోకిలాలాపముఖరితేఽస్మి న్వనప్రదేశే సామ్యబలా న్మణితేషు కోకిలకూజితభ్రమ స్యావశ్య ముత్పద్యమానతయా మణితా న్యాకర్ణ్యాపి కామినోః క్రీడాం కోఽపి జ్ఞాతుం న శక్నుయా దితి * భ్రాన్తిమ దలంకారో ఽపి ప్రతీయత ఇ త్యలంకారేణాలంకారధ్వనిః. తథా ఇదం వామవరయోః గ్రీష్మకాలరమణీయం గూఢస్థానం ఇహైవ రన్తుం ప్రసీదే త్యపి వ్యజ్యత ఇతి వస్తుధ్వనిశ్చ. * వసన్తతిలకావృత్తమ్ - 'ఉక్తా వసన్తతిలకా తభజా జగౌ గః.' ఇతి.

అను. ఒక నాయిక తోడిచెలికత్తెలతోఁ గూడఁ బూవులు గోయ గాఁగా, నొక సంకేతనకర్త్రి యానాయికను బూఁచినతీఁగలను, చెట్లను పెనగుకొనవంబునఁ దక్కిన యువిదల నెల్ల నేమఱించి, యొకరహస్య ప్రదేశంబునకుఁ దోడ్కొనిపోయి జారునితోఁ గూర్చి తాను బయటఁ గాపని

యుండెను. అప్పుడు దైవవశంబునఁ బూవులు గోయుటకై నాయికయగునాఁడు బిడ్డ యచ్చటికి రాఁగా, దూతిక నాయికకు నాఁడుబిడ్డయొక్క రాకను దెల్పుచు, ఆఁడుబిడ్డకు సందియము గలుగుటకు ముందే సంభోగచిహ్నము లను గారణాంతరములచేఁ గప్పుచు నీక్రింది తెలుఁగునఁ జెప్పుచున్నది:—

దష్టం బిమ్బధియాహాధరాగ్ర మరుణం, పర్యాకులో ఘాసనా
ద్ధమ్మిల్ల, స్తిలకం శ్రమామ్బుగళితం, ఛిన్నా తనుః కణ్టకైః;
ఆః కర్ణజ్వరకారికఙ్కణఝణత్కారం కరౌ ధూన్వతీ ప్రేహి తత్.
కింభ్రామ్యస్యటవీశుకాయ ? కుసుమాన్యేషా ననాన్ద్రాగ్ర

టీ. అరుణం=ఎఱ్ఱనైన, అధరాగ్రం=మోవియంచు, బిమ్బధియా=దొండపండనుభ్రాన్తిచేత, దష్టం=కొఱకఁబడినది; ధమ్మిల్లః=కొప్పు, ఘాస నాత్ = పరుగెత్తుటవలన, పర్యాకులః - జాఱి=పీఁడిపోయినది; తిలకం=బొట్టు, శ్రమామ్బుగళితం - శ్రమ=అలసటవలని. అమ్బు=చెమ్మటనీటి చేత, గళితం = జాఱిపోయినది; తనుః=ఒడలు, కణ్టకైః = ముండ్లతో, ఛిన్నా= గ్రుచ్చుకొన్నది; ఆః=ఇసీ, కర్ణజ్వ...త్కారం - కర్ణ=చెవులకు, జ్వర=సంతాపమును, కారి=చేయునట్టి, కఙ్కణ = వలయములయొక్క, ఝణ త్కారమ్=ఝణఝణ మనుధ్వని గలుగునట్లుగా, కరౌ=చేతులను, ధూన్వతీ= విదలించుచు, అటవీశుకాయ = అడవియందలి చిలుకనిమిత్తము, కిం=ఏల, భ్రామ్యసి=తిరుగుచున్నావు? ఏషా=ఈ, ననాన్దా=నీ యాఁడుబిడ్డ, కుసు మాని=పూవులన్నియు, అగ్రహీత్=కోసినది.

తా. దొండపండను నెపమున నీకెమ్మోవి యొన నాచిలుక కొఱికిపోయినది. ఆచిలుకనుబట్టుకొనుటకై పరువిడఁగా, కొప్పు వీడిపోయె. ముండ్లు గ్రుచ్చుకొన్నవి. అయ్యో! ఇట్టిదనా, చెవులుతూట్లు పోవునట్లు, చేతిగాజులను సందడిచేయుచు నా యడవిచిలుకను బట్టుటకై యేల యట్లల్లాడుచున్నావు. ఇక్కడఁ బూవులన్నిటిని నీయాఁడుబిడ్డ కోసికొన్నదిచూడుము! అని.

సహచరీభిః సాకం కుసుమాపచయాయ వనం ప్రాప్తాం పుష్పితలతాపాదపాన్వేషణవ్యాజేనాఖిలాః స్త్రియః ప్రతార్య కఞ్చిద్విజనం గూఢప్రదేశం నీత్వా జారేణ సంగమితాం కాఞ్చిత్కామినీం తత్పరిత్రాణాయ బహిరవస్థితా దూతికా [illegible]స్యైవ ప్రదేశం కుసుమలిప్సయా ప్రాప్తాయాః తత్పతిస్వసురాగమనం సూచయన్తీ శఙ్కా[illegible]పర్య[illegible]నాత్ ప్రాగేవ హేత్వన్తరోపన్యాసేన సంభోగలిఙ్గాని ఛాదయన్తీ ప్రాహ:—

దష్టమితి.—అరుణం స్వభావేన రక్తమ్ - ఇతి బిమ్బభ్రాన్తిహేతూక్తిః, అధరాగ్రం, బిమ్బధియా బిమ్బఫలమితి బుద్ధ్యా, దష్టం శుకేన చఞ్చుప్రహారేణ ఖణ్డితమ్ - ఇతి దన్తక్షతాపలాపః; ధమ్మిల్లః బద్ధకచసమూహః * 'ధమ్మిల్లః సంయతాః కచాః' ఇత్యమరః, ధావనాత్ శీఘ్రగమనాత్, పర్యాకులః విశ్లిష్య వ్యాకులః - జాత ఇతి శేషః; తిలకం, శ్రమామ్బుగలితం స్వేదజలేన చ్యుతం - జాతమితి శేషః; తనుః శరీరం, కణ్టకైః, [illegible] శుక[illegible] [illegible] ప్రదేశేషు ప్రవేశేన స్తనా[illegible] [illegible] [illegible] నఖక్షతాపలాపః కృతః; ఆః ఇతి కోపే * 'ఆః స్యాత్ కోపపీడయోః' ఇత్యమరః - అత్ర కోపః పరప్రతారణా[illegible] [illegible] [illegible] అతిమాత్రప్రియయా [illegible] - [illegible] యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా [illegible] తథా, [illegible] [illegible] - పశ్చాచ్చ [illegible] వ్యాపారయన్తీ సతీ వ్యర్థః, అటవీ[illegible]రాయ - అటవీగ్రహణం దుర్వ్యా[illegible]నార్థం, కిం భ్రామ్యసి కిం నిమిత్తమితస్తతో ధావసి - తద్వ్యా[illegible] దుష్కరత్వాత్ స్వఫలస్తే ప్రయాస ఇతి భావః; న కేవలం [illegible] [illegible] [illegible] కిం తు ప్రాగేవ త్వయా అగస్త్య నదీయా [illegible] [illegible] [illegible] పుష్పాణి వ్యాప[illegible] [illegible]:—[illegible] [illegible] [illegible] - అతిసమీపవర్తిత్వసూచనార్థం [illegible], [illegible] [illegible] స్వసా * 'ననాన్దా తు

స్వసా పత్యురిత్యమరః, కుసుమాన్యగ్రహీత్; కర్తవ్యం పుష్పాపచయ మపహాయ మోహాచ్ఛ్వన్యశుకగ్రహణాయ వనే ధావన్త్యాస్తస్యా న [illegible] శుకాలాభః కిం త్వధరవ్రణాదిరూపానర్థప్రాప్తిర్జాతా ఇతి ప్రకరణానభిజ్ఞతత్ప్రత్యభిగినీగ్రాహ్యో బాహ్యాభిప్రాయః; [illegible] సమీపం ప్రాప్తా, త్వదీయకఙ్కణధ్వనిశ్చ సర్వత్ర శ్రూయతే, [illegible] దితి జిజ్ఞాసమానా సమాగత్య పశ్యతి, తతః [illegible] జారం [illegible] పలాయనం కథయన్తీ లతాగృహమభ్యన్తర్యాహీతి ప్రతి[illegible] మాత్రగ్రాహ్యో గూఢాభిప్రాయః. అత్రాధరే బిమ్బభ్రాన్తిప్రదర్శనాత్ * భ్రాన్తిమదలఙ్కారః — 'కవిసమ్మతసాదృశ్యాద్విషయే పిహితాత్మని, ఆరో-ప్యమాణానుభవో యత్ర స భ్రాన్తిమాన్మతః' ఇతి; [illegible] కానిష్టప్రాప్తివర్ణనాత్ * విషమాలఙ్కారః — విరుద్ధకార్యస్యోత్పత్తి ర్యత్రానర్థస్య వా భవేత్, విరూపఘటనా చాసౌ విషమాలఙ్కృతి ర్మతా.' ఇతి; అన్యహేతూక్త్యా ఆకారగోపనాత్ * వ్యాజోక్తిరలఙ్కారః — 'వ్యాజోక్తి రన్యహేతూక్త్యా యదాకారస్య గోపనమ్.' ఇతి; ద్వావేతౌ ప్రతీయమానతయా ధ్వనిరూపావితి సంక్షేపః. * [illegible] యథోక్తలక్షణలక్షితా, యథాహ భరతః — 'ప్రగల్భా [illegible] మధురకథాదక్షిణా చ కాలజ్ఞా, లటభా సంవృతమన్త్రా [illegible] ర్యుక్తా.' ఇతి. (లటభా చతురా.)

బిభ్రాణా కరపల్లవేన కబరీమేకేన పర్యాకులా
మన్యేన స్తనమణ్డలే నిదధతీ స్రస్తం దుకూలాఞ్చలమ్,
ఏషా చన్దనలేశలాఞ్ఛితతను స్తామ్బూలరక్తాధరా
నిర్యాతి ప్రియమన్దిరా ద్రతిపతేః సా[illegible]జ్జయశ్రీ రివ. 7

అవ. ఒకానొక విటపురుషుఁడు ప్రియురాలితోఁగూడ రతికేళిసల్పి, కేళీగృహంబునుండి వెడలివచ్చు నొక్క యొయ్యారిం జూచి యొక [illegible] చెలికానితో నిట్లనుచున్నాఁడు.—

టీ. ఏషా=ఈక్రొల్గంటి, పర్యాకులాం = చిక్కుపడియున్న, కబరీం=కొప్పును, ఏకేన=ఒక, కరపల్లవేన = చిగురాకుంబోలుచేతితో, బిభ్రాణా = పట్టుకొన్నదై, అన్యేన=మఱియొక, (కరపల్లవేన = చిగురాకువంటిచేతితో), స్తనమండలే=చనుమొలవలయమందు, స్రస్తం=జాఱుచున్న, దుకూలాఞ్చలం=సన్నని పైటయొక్క కొసను, నిదధతీ=ధరించినదై, చన్దన...తనుః - చన్దన = గంధముయొక్క, లేశ=తునుకలచేత, లాఞ్ఛిత = గుఱుతులుగలుగు, తనుః=శరీరముగలదైయె, తామ్బూ...ధరా - తామ్బూల = విడెయముచేత, రక్త=ఎఱ్ఱపాఱిన, అధరా=క్రింది పెదవిగలదియై, ప్రియమన్దిరాత్=నిజకాంతుని యింటినుండి, సాక్షాత్=ప్రత్యక్షమైన, రతిపతేః=మన్మథునియొక్క, జయశ్రీరివ=జయలక్ష్మివలెను, నిర్యాతి=వెడలివచ్చుచున్నది.

తా. సులభము.

ప్రియేణ సాకం విహృత్య తద్గృహా న్నిర్గచ్ఛన్తీం విలాసినీం ప్రదర్శయన్ సిద్ధః కశ్చిత్కవి రాహ.—

బిభ్రాణేతి:— పర్యాకులాం రతిక్రీడోపమర్దనశిథిలబన్ధనత్వాద్విస్రంసమానాం, కబరీం కేశపాశమ్, ఏకేన, కరపల్లవేన - కరః పల్లవ ఇవేతి * ఉపమితసమాసః-తేన, బిభ్రాణా నిశ్శేషచ్యుతిపరిహారాయ స్పృశముపలమ్భయమానా, తథా స్రస్తమ్ ఉత్థానసమయే స్తనతటాద్గళితం, దుకూలాఞ్చలం సూక్ష్మాంశుకం వా - తస్యాఞ్చలమ్ అన్తం * 'దుకూలం తు క్షౌమే సూక్ష్మాంశుకే ఽపి చే'తి నా., అన్యేన కరపల్లవేన, స్తనమణ్డలే స్తనబిమ్బే - వర్తులస్తనప్రదేశ ఇతి యావత్, నిదధతీ ప్రసారయన్తీ, చన్దనస్య చ్యుతశేషస్య మలయజపఙ్కస్య-లేశైః లాఞ్ఛితా - తనుః శరీరం యస్యాః సా తథోక్తా - ఆలిఙ్గనాదిభిరుపమృదితసర్వాఙ్గరాగేత్యర్థః, తామ్బూలరక్తాధరా ఇతి కాముకోక్తిః, ఏషా పురోవర్తినీ నాయికా, ప్రియమన్దిరాత్ స్వవల్లభగృహాత్ సాక్షాత్ ప్రత్యక్షభూతా * 'తుల్యప్రత్యక్షయోః సాక్షా' దితి నా., రతిపతే ర్మన్మథస్య, జయశ్రీ ర్జయలక్ష్మీ, రివ, నిర్యాతి

నిర్గచ్ఛతి; నాయికాయాః మన్మథజయలక్ష్మీత్వోత్ప్రేక్షణేన మన్మథస్య కృతకృత్యత్వం, తేన రతోత్సవస్య సకలజనమోహజనకసంపన్నత్వం చ వ్యజ్యతే. అత్రోపమోత్ప్రేక్షా స్వభావోక్తయ ఇతి త్రయోఽలఙ్కారాః.—కరపల్లవేనే త్యత్ర * ఉపమా - సా చ ధర్మవాచకయో రనుపాదానా ల్లుప్తా-'వర్ణ్యోపమానధర్మాణా ముపమావాచకస్య చ, ఏక ద్విత్రిప్రలోపాదానాద్భిన్నా లుప్తోపమాష్టధా.' ఇతి లక్షణాత్; నాయికాయాం ప్రత్యక్షమన్మథజయలక్ష్మీత్వ సంభావనాయాః క్రియమాణత్వాత్ * ఉత్ప్రేక్షా - 'సంభావనా స్యాదుత్ప్రేక్షా వస్తుహేతుఫలాత్మనా.' ఇతి లక్షణాత్; * స్వభావోక్తిః స్ఫుటైవ; సా చోత్ప్రేక్షాయాం నిష్పన్నభూమా సంభోగలిఙ్గజనిత శోభాతిశయశాలిత్వప్రఖ్యాపనాత్మకత్వా దుత్ప్రేక్షా లఙ్కారస్యాఙ్గమితి ద్వయోః * సంకరః; ఉపమాయాం తు తయో ర్ని రపేక్ష్యాత్ * సంసృష్టిః.

కాన్తో యాస్యతి దూరదేశ మితి మే చిన్తా పరం జాయతే
లోకానన్దకరో హి చన్ద్రవదనే వైరాయతే చన్ద్రమాః,
కిం చాయం వితనోతి కోకిలకలాలాపో విలాపోదయం
ప్రాణానేవ హరన్తి హన్త నితరాం రామా వసన్తానిలాః.

అవ. తన ప్రియభర్త దేశాంతర ప్రయాణమునకు యత్నించుచుండఁగా, దిగులొందిన యొక నాయిక తన చెలికత్తెతో నిట్లు పలుకు చున్నది:—

టీ. కాన్తః=పెనిమిటి, దూరదేశం = దూరమునందుండు దేశమునకు, యాస్యతి = పోవుచున్నాఁడు, ఇతి=ఈ కారణముంబట్టి, మే=నాకు, పరం= ఎక్కువ, చిన్తా=వెత, జాయతే = కలుగుచున్నది, చన్ద్రవదనే=చంద్రునిం బోలు మోముగలదానా! లోకానన్దకరః - లోక = లోకమ = జనులకు, ఆనన్ద= సంతసమును, కరోతి=కలుగఁజేయువాఁడయినను, చన్ద్రమాః=చంద్రుఁడు, వైరాయతే = విరోధించుచున్నాఁడు. కిఞ్చ=మఱియును, అయం = ఈ,

కోకిలకలాలాపాః=కోయిలలయొక్క యింపయి యవ్యక్తమధురమయిన కూఁత, విలాప ఉదయం = దుఃఖముతోఁగూడిన పలుతెఱఁగులగుమాటల పుట్టుటను, వితనోతి=మీఁగుమిక్కిలి కలిగించుచున్నది. ఆరామ...నిలాః - ఆరామ=తోఁటలయందలి, మన్దఅనిలాః=చిన్నచిన్నవాయువులు, ప్రాణాన్ - ఏవ= (నా) ప్రాణములనే, నితరాం=మిక్కిలిగా, హరన్తి=కొంపోవుచున్నవి.

తా. ఓచెలీ! నాప్రియుఁడు దేశాంతరమునకుఁ బోవఁ బ్రయత్నించెడఁగా, నాకుఁగడు వగపొదవుచున్నది. ఓచంద్రవదనా! చంద్రుఁడు లోకులకెల్ల సంతసముఁ గల్గించువాఁడయ్యు, నాయెడఁ బగవూనియున్నాఁడు. కోకిలములకూఁత విన్నమాత్రాననే 'నే నెట్టు లీవిరహతాపం బోర్వఁగలుగుదునా' యని చింతగలుగుచున్నది. ఈయుద్యానమందలి మందమారుతములు నాప్రాణములనే కొంపోవుచున్నట్టులున్నవి! నేనెట్టు లీవిరహంబు సైరింపఁగలను! చెప్పుము. అని శృంగారము విప్రలంభము. నాయిక ప్రోషితభర్తృక.

సఖ్యా దేశాన్తరప్రయాణాయ సన్నద్ధే సతి ఖేదాన్వితా నాయికా సఖీ మాహ:—

కాన్త ఇతి.—కాన్తః ప్రియః, దూరదేశం యాస్యతి గమిష్యతీతి హేతోః= 'ఇతి హేతుప్రకరణప్రకాశాది సమాప్తిష్వి' త్యమరః, మే మనసు, చిన్తా విచారః, పర మతిశయితం యథా తథా, జాయతే, మహాన్ విచారో భవతీత్యర్థః; హే చన్ద్రవదనే, చన్ద్రమాః, లోకస్య జగతః, జగద్వర్తిప్రాణిజాతస్యేతి యావత్, యద్వా లోకాః, జనాః తేషా మానన్దకరోఽపి * 'లోకస్తు భువనే జనే' ఇత్యమరః, వైరాయతే వైరం కరోతి, ఆనన్దకరత్వం విహాయ దుఃఖకరో భవతీత్యర్థః * 'శబ్దవైర కలహాభ్ర కణ్వ మేఘేభ్యః కరణే' ఇతి వైరశబ్దాత్ క్యఙ్ తతః : కిం చ - అయం శ్రూయమాణాః, కోకిలానాం, కలాలాపాః అవ్యక్త మధురనాదగం

'కల మవ్యక్తమధురధ్వనౌ స్యా ద్వాచ్యలిఙ్గకమ్.' ఇతి యా.., [illegible] దుఃఖేన ప్రయుక్తో వివిధోక్తిః * 'విలాపః పరిదేవన మి' త్యమరః. [illegible] న్యోదయం, వితనోతి, కోకిలకలాలాపశ్రవణేన మను విలాపః ప్రాదుర్భవతీత్యర్థః; ఆరామమన్దానిలా ఉపవనమన్దమారుతాః, సౌరభం పరిమళం, ప్రాణానేవ హరన్తి - నకేవలం చన్ద్రాదివదార్తిమాత్రం కుర్వన్తి [illegible] మాన్తేతి విషాదే- 'హన్త హర్షే విషాదేచ వాక్యారమ్భానుకమ్పయోః.' ఇతి [illegible]నా. అత్ర ప్రియప్రవాసరూపహేతుప్రసక్తిమాత్రేణ [illegible] యవర్ణనాత్ * అతిశయోక్తిభేదః, 'చపలాతిశయోక్తిః స్యా [illegible] హేతుప్రసక్తిజే.' ఇతి లక్షణాత్; [illegible] ద్రవ్యక్రియయో ర్విరోధస్య అపరిహారప్రవర్ణనాత్ * విరోధా[illegible]. అత్ర చిన్తాప్రతిపాదనాత్ * విప్రలమ్భశృఙ్గారః, తదుక్తం శృఙ్గారతిలకే- 'సంభోగో విప్రలమ్భశ్చ ద్వివిధః శృఙ్గార ఇష్యతే, సంయుక్తయోస్తు సంభోగః విప్రలమ్భో వియుక్తయోః.' ఇతి. తత్ర విప్రలమ్భస్య [illegible], తథా చాహుః- 'అయోగో విరహో మానః ప్రవాసః [illegible], విప్రలమ్భస్య తస్యైతే హేతవః పరికీర్తితాః.' ఇతి. [illegible] * ప్రవాస విప్రలమ్భశృఙ్గారః - 'దేశాన్తరే స్థితిర్యా తు ప్రవాసః [illegible], కార్శ్య పాణ్డుత్వ నిశ్వాస చిన్తా దైన్యాశ్రు గద్గదాః, [illegible] త్యాద్యా అనుభావాః ప్రకీర్తితాః,' ఇతి. ప్రవాసశ్చ త్రివిధః - భావీ భవన్ భూతశ్చ; ప్రవాసోఽత్ర భావీ; ప్రవాసస్య [illegible] ప్రోషితకల్పత్వా దియ మష్టవిధనాయికానాం మధ్యే [illegible] ప్రోషితభర్తృకా నామ నాయికా:-'దేశాన్తరగతే కాన్తే [illegible], చిన్తాదైన్యాశ్రు కార్శ్యాఢ్యా [illegible] ప్రోషితభర్తృకా.' ఇతి. శృఙ్గార నాయికానామష్టవిధత్వమ్ అలఙ్కారగ్రన్థే ప్రతిపాదితమ్: '[illegible] రవస్థాభి రష్టధా స్యు ర్యథోచితం, స్వాధీనపతికా చైవ, తథా వాసకసజ్జికా, విరహోత్కణ్ఠితా విప్రలబ్ధా ప్రోషితభర్తృకా, [illegible] చాభిసారికా చైవ ఖణ్డితా.' ఇతి. మతాన్తరే త్రేధా భవతి ప్రవాసనిశ్చ

యమాత్రేణ శోకాకులత్వాత్ ప్రవత్స్యత్పతికా నామ నవమీ నాయికా; తథా చోక్తం రసమఞ్జర్యామ్:—"యస్యాః పతిరగ్రిమక్షణే దేశాన్తరం యాస్యత్యేవ సా ప్రవత్స్యత్పతికా-అస్యా శ్చేష్టాః కాకువచన కాతర ప్రేక్షణ గమనవిఘ్నాశ్విహదర్శన నిర్వేద సన్తాప సమ్మోహ నిశ్వాస బాష్పా దయః" ఇతి. అస్యాః స్వాధీనపతికాది ష్వష్టస్వ న్తర్భావ స్తత్రైవ పరాస్తః.— 'అగ్రిమక్షణే నిశ్చిత దేశాన్తరగమనే ప్రేయసి ప్రవత్స్యత్పతి కాపి నవమీ నాయికా భవితు మర్హతి; అస్యాః ప్రోషితభర్తృకాయాం విప్రలబ్ధాయాం చ నాన్తర్భావః, భర్తృసన్నికృష్టత్వాత్; న చ కలహాన్తరితాయా మన్తర్భావః, కలహాభావాత్, అనవమానితపతిత్వా చ్చ; నాపి ఖణ్డితాయామన్తర్భావః, ప్రియస్యాన్యసంభోగచిహ్నితస్యానాగమనాత్, ప్రియాయాః కోపప్రసన్నాభావా చ్చ; నాపి విరహోత్కణ్ఠితాయా మన్తర్భావః, భర్తృసన్నిధిసత్త్వాచ్చ; నాపి వాసకసజ్జికాయా మన్తర్భావః, వాసకనియమాభావాత్, సజ్జీకరణాభావా చ్చ, నిర్వేదదర్శనా చ్చ; నాపి స్వాధీనపతికాయా మన్తర్భావః అగ్రిమక్షణే సఙ్గవిచ్ఛేదదర్శనా చ్చ, ప్రవ్రజన్నపి పతిః స్వాధీనపతికయా నిరుధ్యతే, అన్యథా భర్తృస్వాధీనత్వ మేవ భజ్యతే; నాప్యభిసారికాయా మన్తర్భావః, అభిసరణోత్సవాభావాత్, సంతాప దర్శనా చ్చేతి యుక్త ముత్పశ్యామః." ఇతి.

నవకిసలయతల్పం కల్పితం తాపశాన్త్యై
కరసరసిజసఙ్గాత్ కేవలం మ్లాపయన్త్యాః,
కుసుమశరకృశానుప్రాపితాఙ్గారతాయాః
శివ శివ ! పరితాపం కో వదేత్ కోమలాఙ్గ్యాః! ౧

అవ. విరహిణియగు నొకకామినియొక్క దురవస్థం జూచి, జాలి నొందిన యొకచెలి యిట్లు చెప్పుచున్నది:—

టీ. తాపశాన్త్యై = విరహతాపముయొక్క నివృత్తికై, [illegible]తం= వేయఁబడిన, నవకిసలయతల్పం - నవ=[illegible] ([illegible] చిగిరించిన), కిస లయ=చిగుళ్లచే నేర్పఱుపఁబడిన, తల్పం=పాన్పును, కర...[illegible] - [illegible] సిజ=తామరపువ్వులంబోలు చేతులయొక్క, స్పర్శాత్ - [illegible]వలం=[illegible] వలనమాత్రమే, మ్లాపయన్త్యాః=వాడఁజేయుచున్న, [illegible]... - [illegible] శర=మన్మథుఁడను, కృశాను=అగ్నిచేత, ప్రాపిత=[illegible], [illegible] తాయాః = నిప్పగుటగలదియు నైన, [illegible] = [illegible] శరీరముగల దగు నాచామయొక్క, పరితాపం=విరహతాపమును, [illegible], కః=ఎవఁడు, వదేత్=చెప్పును. ఎవఁడును నావిరహ[illegible] [illegible] తాప మింతమాత్రమని వర్ణింపఁజాలఁడు అని. "[illegible]" అనుటచే ఈనాయిక విరహతాప మేమాత్రము సైరింపఁజాల దని సూచింపఁ బడు చున్నది.

తా. సులభము.

విరహిణీదుర్దశాదర్శనజనిత[illegible] సఖీ [illegible] దాహ.——

నవేతి.——తాపశాన్త్యై దేహ[illegible], [illegible], నవ కిసలయానాం బాల పల్లవానాం, తల్పం [illegible] 'తల్పం శయ్యాట్టదారేష్వి' త్యమరః, కర సరసిజ స్పర్శాత్ [illegible] యోగా దేవ, మ్లాపయన్త్యాః మ్లానం [illegible] కుసుమశర[illegible] స ఏవ కృశాను రగ్నిః - తేన - ప్రాపిత [illegible] యస్యాః సా - [illegible] జ్వరతప్తాయా ఇత్యర్థః, కోమలా[illegible] పరితాపం [illegible] వదేత్ [illegible] జనో వక్తుం శక్నుయాత్ - న కోఽపీ త్యర్థః [illegible] శరీర [illegible] శివే త్యుక్తిః ఖేదాతిశయాత్ -[కుర్వన్తి [illegible] [illegible] దిషు - తథా పాద్మే వచనమ్ - 'ఆశ్చర్యేఽ[illegible] [illegible] వా మమ, వ్యాజేన వా స్మరే ద్యస్తు మమ [illegible] [illegible]." ఇతి - తథా ప్రయుజ్యతే కవయః: '[illegible] [illegible] కఠినతా, మహో నారీచ్ఛాయయా [illegible] [illegible]' [illegible]

ర్త్యే ప్రయోగః - 'గణయతి కరుణాపరాఙ్ముఖోఽసౌ శివ శివ తాన్యపి వాసరాణి ...' ఇతి ... ప్రయోగః.] అత్ర హస్తస్పర్శమాత్రేణ కిసలయతల్పస్య మ్లానత్వాసంబన్ధేఽపి తత్సంబన్ధాభిధానాత్ * అతిశయోక్తిభేదః - 'సంబన్ధాతిశయోక్తిః స్యాదయోగే యోగకల్పనమ్.' ఇతి లక్షణాత్ ; తథా ముఖే నాయికాయాం చ అగ్నిత్వ స్యాఙ్గారత్వస్య చ ఆరోపాత్ * రూపకాలఙ్కారః-తదుక్తమ్ - 'ఆరోపవిషయస్య స్యా దతిరోహితరూపిణః, ఉపరఞ్జక మారోప్యమాణం తద్రూపకం మతమ్.' ఇతి ; తథామ్లానయన్త్యా ఇతి ప్రథమవిశేషణస్యార్థం ప్రత్యుత్తరవిశేషణస్యార్థో హేతుత్వేనోపాత్త ఇతి ఏకం * పదార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమలఙ్కారః-విశేషణద్వయార్థ స్యాపి పరితాపకథన స్యాశక్యతాం ప్రతి హేతుత్వాత్ * అనేక పదార్థహేతుక మపరం కావ్యలిఙ్గమ్ - 'హేతో ర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలిఙ్గ ముదాహృతమ్.' ఇతి ; ప్రథమకావ్యలిఙ్గ స్యాతిశయోక్తి సాపేక్షత్వాత్ * విజాతీయసంకరః, ద్వితీయ కావ్యలిఙ్గస్య తృతీయసాపేక్షత్వాత్ * సజాతీయసంకరః ; కోమలాఙ్గ్యా ఇతి విశేషణస్య తీవ్రతాపసహనాసహత్వాభిప్రాయగర్భత్వాత్ * పరికరాలంకారః - 'అలంకారః పరికరః సాభిప్రాయే విశేషణే.' ఇతి లక్షణాత్ ; తేన చ సుకుమారాఙ్గీత్వేనాతితీవ్రత్వేన ఘటనానర్హయో ర్నాయికాతాపయో ర్ఘటనా ... ఘటనాత్మక * విషమాలంకారః ప్రతీయత ఇత్యలంకారేణాలంకారధ్వనిః ; కర సరసిజ స్పర్శ దిత్యుపమాయాః పరికర స్యాతిశయోక్త్యాదిచతుష్టయస్య చ పరస్పర మైరపేక్ష్యాత్ * సంసృష్టిః.

అత్ర * తాపాఖ్యా నాయికానిష్ఠ మన్మథావస్థా-తథా చోక్తం సాహిత్యదర్పణే - 'చక్షుః ప్రీతి ర్మనస్సంగః సంకల్పో గుణనుతిః క్రియాద్వేషః, తాపో లజ్జాత్యాగో ఉన్మాదో మూర్ఛా మృతి ర్దశావస్థాః.' ఇతి. తాపలక్షణం చ తత్త్రైవ : 'తత్ప్రాప్తిప్రతిబన్ధేన తాపః స్యాత్ కామజో జ్వరః.' ఇతి- ప్రసక్తస్య తత్ర స్పర్శం శయనే పరిలుణ్ఠనం, నిశ్శ్వాసముఖశోషాద్యా

టీ. తాపశాన్త్యై = విరహతాపముయొక్క - నివృత్తికై, నిహితం= వేయఁబడిన, నవకిసలయతల్పం - నవ=క్రొత్త (అప్పుడే చిగిర్చిన), కిస లయ=చిగుళ్లచే సేర్పఱపఁబడిన, తల్పం=పాన్పును, కర...సఙ్గాత్ - కరస[illegible] సిజ=తామరపువ్వులంబోలు చేతులయొక్క, సఙ్గాత్ - [illegible] వలనమాత్రమే, మ్లాపయన్త్యాః=వాడ్చుచున్న, [illegible]... [illegible] - [illegible] శర=మన్మథుఁడను, కృశాను=అగ్నిచేత, ప్రాపిత=[illegible]బడిన, [illegible] తాయాః = నిప్పగుటగలదియు [illegible]న, [illegible] = [illegible] శరీరముగల దగు నాచామయొక్క, పరితాపం=విరహతాపమును, [illegible], కః=ఎవఁడు, వదేత్=చెప్పును. ఎవఁడును నావిరహిణి [illegible] తాప మింతమాత్రమని వర్ణింపఁజాలఁడు అని. "[illegible]" [illegible] ఈనాయిక విరహతాప మేమాత్రను [illegible] జాల దని సూచిత మగు చున్నది.

తా. సులభము.

విరహిణీదుర్దశాదర్శనజనితఖేదః సఖీ కాచి దాహ.——

నవేతి.——తాపశాన్త్యై దేహ[illegible], [illegible], నవ కిసలయానాం బాల పల్లవానాం, తల్పం [illegible] శయ్యాం [illegible] శయ్యాట్టదారేష్వి' త్యమరః, కర సరసిజ సఙ్గాత్ [illegible] యోగా దేవ, మ్లాపయన్త్యాః మ్లానం [illegible] కుసుమశర [illegible]- స ఏవ కృశాను రగ్నిః - తేన - ప్రాపిత[illegible] యస్యాః [illegible] - [illegible] జ్వరతప్తాయా ఇత్యర్థః, కోమలాఙ్గ్యాః పరితాపం [illegible] వదేత్ [illegible] జనోవక్తుం శక్నుయాత్ - న కోఽపీ త్యర్థః * '[illegible] [illegible], [illegible] శివే త్యుక్తిః ఖేదాతిశయాత్-[కుస్వస్తి [illegible] [illegible] దిషు - తథా పాద్మే వచనమ్ - 'ఆశ్చర్యే[illegible] [illegible] వా మమ, వ్యాజేన వా స్మరే ద్యస్తు మమ [illegible]." ఇతి - తథా ప్రయుజ్యతే కవిభిః 'శిలా[illegible] శివ శివ [illegible] కఠినతా, మహో నారీచ్ఛాయా మపి [illegible] ముయత్రే.' [illegible]

ర్వే ప్రయోగః - 'గణయతి కరుణాపరాఙ్ముఖో౽సౌ శివ శివ తాన్యపి పాపసంశినీ [illegible].' ఇతి [illegible] ప్రయోగః.] అత్ర హస్తస్పర్శమాత్రేణ కిసలయతల్పస్య మ్లానత్వాసంబన్ధే౽పి తత్సంబన్ధాభిధానాత్ * అతిశయోక్తిభేదః - 'సంబన్ధాతిశయోక్తిః స్యాదయోగే యోగకల్పనమ్.' ఇతి లక్షణాత్ ; తథా మన్మథే నాయికాయాం చ అగ్నిత్వ స్యాఙ్గారత్వస్య చ ఆరోపాత్ * రూపకాలఙ్కారః-తదుక్తమ్ - 'ఆరోపవిషయస్య స్యాదతిరోహితరూపిణః, ఉపరఞ్జక మారోప్యమాణం తద్రూపకం మతమ్.' ఇతి ; తథాఙ్గానయస్వ ఇతి ప్రశ్నవిశేషణస్యార్థం ప్రత్యుత్తరవిశేషణస్యార్థహేతుత్వేనోపాత్త ఇతి పదం * పదార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమలఙ్కారః-విశేషణద్వయార్థ స్యాపి పరితాపకథన స్యానేకత్వాత్ ప్రతిహేతుత్వాత్ * అనేక పదార్థహేతుక మపరం కావ్యలిఙ్గమ్ - 'హేతోర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలిఙ్గ ముదాహృతమ్.' ఇతి ; ప్రథమకావ్యలిఙ్గస్యాతిశయోక్తి సాపేక్షత్వాత్ * విజాతీయసంకరః, ద్వితీయకావ్యలిఙ్గస్య తృతీయసాపేక్షత్వాత్ * సజాతీయసంకరః ; కోమలాఙ్గ్యా ఇతి విశేషణస్య తీవ్రతాపసహనాక్షమాభిప్రాయగర్భత్వాత్ * పరికరాలంకారః - 'అలంకారః పరికరః సాభిప్రాయే విశేషణే.' ఇతి లక్షణాత్ ; తేన చ సుకుమారాఙ్గ్యాః తీవ్రతాపాతిప్రత్వేన స్ఫుటనాసర్థ్యతో ర్నాయికా [illegible] ర్త [illegible] తి [illegible] సూత్ర [illegible] విషయాలంకారః ప్రతీయమానః [illegible] కాలంకారః ; [illegible] సరసిజ సన్ధ్యా [illegible] మయూరాణి [illegible] స్యాతిశయోక్త్యాదిచతుష్టయస్య చ పరస్పర నైరపేక్ష్యాత్ * సంసృష్టిః.

అత్ర * [illegible] నాయిక ష్ఠీ మన్మథావస్థా-తథా చోక్తం సాహిత్యదర్పణే - 'చక్షుఃప్రీతి [illegible] సంకల్పో [illegible] గుణనుతిః క్రియాద్వేషః, [illegible] త్యాగో [illegible] మూర్ఛా స్మృతి ర్దశావస్థాః.' ఇతి. తాపలక్షణం చ [illegible] : '[illegible] స్యాత్ కామజో జ్వరః.' ఇతి- [illegible] పత్రస్పర్శం తయా [illegible] సహలక్ష్యసం, [illegible] ముఖాత్ [illegible]

అనుభావా స్తదుద్భవాః.' ఇతి ; ద్వాదశావస్థాపక్షే తు * సంజ్వరో నామ నవమీ మన్మథావస్థా - యథాహ విద్యానాథః - 'చక్షుఃప్రీతి ర్మన స్సఙ్గో సంకల్పోఽథ ప్రలాపితా, జాగరః కార్శ్య మరతి ర్లజ్జాత్యాగోఽథ సంజ్వరః, ఉన్మాదో మూర్ఛనం చైవ చరమం మరణం విదుః, అవస్థా ద్వాదశ మతాః కామశాస్త్రానుసారతః.' ఇతి. సంజ్వరలక్షణం మ[illegible]స్త వోక్తం * 'తాపాధిక్యం జ్వరో మతః.' ఇతి-పక్షద్వయ మిదం భావప్రకాశే వ్యక్తమ్: 'దశధా మన్మథావస్థా భవే ద్ద్వాదశధా పునః.' ఇతి అత్రావస్థాప్రతిపాదనాత్ * అయోగవిప్రలమ్భశృఙ్గారః-యథా చాహ- 'సంప్రాప్తః ప్రాగభావో యస్త మయోగం ప్రచక్షతే, ప్ర[illegible] శృఙ్గార స్తత్ర తన్మతే రతి రీరితా.' * రతిలక్షణం తు భావప్రకాశే - 'సంపన్నై శ్వర్యసుఖయో రశేషగుణయుక్తయోః, నవయౌవనయో [illegible] శ్లాఘ్యరూపయోః, నారీపురుషయో స్తుల్య పరస్పరవిభావితా, [illegible] యా చిత్తవృత్తి రతిరిత్యభిధీయతే.' ఇతి. అవస్థాభి స్తాస్స్వవస్థాస్వ స్త్వేవ మభిగన్తవ్యః—రమ్యాలమ్బనదర్శనేన అభిలాషతః ప్రథమం చ క్షుఃప్రీతిః ప్రజాయతే, తతో మనస్సఙ్గః, తతః సంకల్పః, సంకల్పితే [illegible] న్యాదరాతిశయేన గుణానుతిః, తత్రైవానురక్తచిత్తతయా అన్యత్ర ప్రద్వేషః, తస్యాతిశయేన తాపః, తత్ప్రకర్షాసహిష్ణుత్వేన లజ్జాత్యాగః. తేన బుద్ధిశైథిల్యే సత్యున్మాదః, తేన బలక్షయే సతి మూర్ఛా, తదనన్తరం మరణం, సంభవతి. ఇమా అవస్థాః అయోగవిప్రలమ్భే ప్రాయేణ భవన్తి క్వచి త్ప్రవాసవిప్రలమ్భాదావపి.

శేతే శీతకరోఽమ్బుజే కువలయద్వన్ద్వాద్వినిర్గచ్ఛతి
స్వచ్ఛా మౌక్తికసంహతి ర్ధవళిమా హైమీం లతాం ముఞ్చతి,
స్పర్శాత్ పఙ్కజకోశయో రభినవాయాం స్సిన్ధుజన్మా స్తదా
మేషోత్పాతపరమ్పరా మమ సఖే, యాత్రాస్పృహాం కృన్తతి.

అవ. నాయకుఁడు దేశాంతరమునకుఁ బయనమై యుండి నిలిపికొని "ప్రయాణ మేల నిల్పుకొంటి" వని చెలికానిచే నడుగఁబడి యీ క్రింది తెలుఁగునఁ జమత్కారపురస్సరముగా బదులు సెప్పుచున్నాఁడు:—

టీ. శీతకరః=చంద్రుఁడు, అమ్బుజే=కమలమునందు, శేతే=పరుండి యున్నాఁడు, స్వచ్ఛా=తేటయైన, మౌక్తికసంహతిః=ముత్యములరాశి, నవలయిద్వన్ద్వాత్=నల్లగలువలజంటనుండి, వినిర్గచ్ఛతి = వెడలివచ్చుచున్నది, ఘనశ్రియా=తెల్లపాటుట, హైమీనాం - లతానాం=బంగారపుఁదీఁగెను, అశ్నుతి= పొందుచున్నవి, పఙ్కజకోశయోః = తామరమొగ్గలయొక్క, స్పర్శాత్ = తాఁకుడువలన, అభినవాః=అప్పుడే తాల్చినట్టి, స్రజః = పుష్పములసరములు, గ్లానతాం=వాడుటను, యాన్తి=పొందుచున్నవి, హేసఖే=ఓచెలికాఁడా, ఏషా=ఈ, ఉత్పాతపరమ్పరా = చెడుపులను దెలుపు దుశ్శకునములవరుస, మమ=నాకు, యాత్రాస్పృహాం = ప్రయాణమందలి యిచ్ఛను, కృన్తతి= ఛేదించుచున్నది.

తా. (ఆకాశమందుండు చంద్రుఁడు నేలమీఁది కమలమునందుఁ బరుండుటయు, ముత్యములు నల్లగలువలయందుఁ బుట్టుటయు, స్వర్ణపుఁదీఁగె స్వభావసిద్ధమైన పసుపు వన్నెను విడిచి తెల్లపాఱుటయు, అప్పుడు గ్రుచ్చిన పుష్పములసరంబులు తామరమొగ్గలతాఁకుటచే వాడిపోవుటయు దుర్నిమిత్తములు. కావున, దుర్నిమిత్తములు పుట్టినప్పుడు ప్రయాణము శ్రేయస్కరముగాదు. కావున నే నీయుత్పాతములు పెక్కులొక్కప్పుడే కలుగుటచేతఁ బ్రయాణము మాపుకొంటిని అని).

వాస్తవార్థము.—అంబుజమందు శీతకరుఁడు పరున్నాఁడు అనఁగా, నా ప్రియురాలు నావియోగము సైరింపఁజాలక తన చేతియందు మోమునుంచికొని వ్యసనపడుచున్నది యని యర్థము. ఇట నవలయవద్వంద్వము అనఁగా నల్లగలువలవంటి కన్నుదోయి అనియు, స్వచ్ఛామౌక్తికసంహతిః -

అనఁగా తేటలయిన కన్నీటి బొట్టులని యర్థము. అనఁగా, నాప్రియురాలు నాప్రయాణ సన్నాహమును విన్నదై, కన్నులలోఁ గాటుకఁ గ్రమ్మునట్లు కొనక, కన్నీరు నించుచున్నది యని యర్థము. హేమలత యనఁగా పసిఁడి దీఁగవంటి నాప్రియురాలి మేను అని యర్థము. అనఁగా పసిఁడివంటి మేనిడాలుగల నాప్రియురాలు నా విరహతాపముచే వెల్లవాఱుచున్న యని భావము.

తామరమొగ్గలనఁగా స్తనములని యర్థము-అనఁగా, నాప్రియురాలు స్తన మండలమందుఁ దాల్చిన పువ్వులదండలు వాడునట్లుగా విరహతాపము నొందుచున్నది యని భావము. ఈ నాప్రియురాలి యవస్థను జూచి, నేను ప్రయాణమును మానుకొంటిని అని నాయకుఁడు చెలికానితోఁ జెప్పెను.

'పూర్వం కృతయాత్రానిశ్చయః సంప్రతి కుతస్తన్నన్నాహః [illegible] మ్య స్థితోఽసీ'తి సుహృదా పృష్టో నాయకః సహాశలమాహ.—

శేత ఇతి.—శీతాః-కరాః కిరణాః - యస్య సః శీతకిరణశ్చన్ద్రః, అమ్బుజే, శేతే నిశ్చలత్వేనావతిష్ఠతే, చన్ద్రస్యాకాశాదమ్భసి [illegible] నిపతనమిత్యేకో మహానభూతపూర్వ ఉత్పాతః; తథా, స్వచ్ఛ [illegible], మౌక్తికానాం - సంహతిః సమూహః, [illegible] యాత్, వినిర్గచ్ఛతి విశేషేణ బహి [illegible], 'కరీన్ద్ర [illegible] శఙ్ఖ మత్స్య [illegible] శుక్త్యుద్భవ వేణుజాని, ముక్తాఫలాని ప్రథితాని [illegible] తేషాం తు శుక్త్యుద్భవ మేవ భూరి.' ఇతి రత్నశాస్త్రే ప్రసిద్ధాదుత్పత్తి స్థానాదన్యత్ర మౌక్తికోత్పత్తి రన్య ఉత్పాతః; [illegible] మీం కనకమయీం, లతామ్, అఞ్చతి ప్రాప్నోతి, [illegible] కలతాయాః ఆకస్మికవర్ణాన్తరప్రాప్తి రపర ఉత్పాతః; [illegible] పుష్పమాలికాః, పఙ్కజకోశయోః పద్మకుట్మలయోః - '[illegible] ఉద్గమే గుహ్యేఽఙ్గే శాస్త్రదివ్యయోః, గృహే [illegible] పేశ్యా మసిపిధానకే.' ఇతి నా., స్పర్శాత్, [illegible]

యాన్తి ప్రాప్నువన్తి; అభినవత్వేన పూర్వమన్నూనానా మేవ ప్రజా మగ్ని వస్తుస్ఫురత్వాదిన పత్త్రలస్థలవర్తిత్వేన శిశిరత్వాం గతే సద్మకుట్మలయోః స్ఫురణాత్ సద్య ఏవ పరిమ్లానత్వం జాయత ఇత్యుత్పాతాన్తరమ్; హే సఖే, ఏషాం చన్ద్రిమాదిరూపాః, ఉత్పాత పరమ్పరా-భావ్యనర్థసూచకాని ఏవ గీతాని నిమిత్తాని ఉత్పాతాః - తేషాం పరమ్పరా, మమ, యాత్రాన్వితం కృన్తతి ప్రయాణేచ్ఛాం భినత్తి * కృతీ ఛేదన ఇతి ధాతో స్తౌదాదికాల్లట్ * 'శే ముచాదీనా మి'తి నుమాగమః; ఏతా ముత్పాతా స్త్వత్స నిష్పత్తి ప్రయాణస్య ప్రహాణోఽస్మి - ఉత్పాతదర్శనే ప్రయాణనిషేధాదితి భావః-మత్ప్రియాణాత్ ప్రాగేవ జాతైః ప్రయాణోత్తరభావినీం కాన్తాయాః మరణావస్థాం సూచయద్భిః చిన్తాజ్వరవర్ణ్యసంతాపైః నివర్తితయాత్రాన్విహాణోఽస్మీతి నిష్కృష్టోఽర్థః. అత్ర శీతకరామ్బుజ కువలయ మౌక్తిక హేమలతా పల్లవాదిక శబ్దైః సాధ్యవసానలక్షణయా క్రమేణ ముఖ హస్త నయన బాష్పబిన్దు ముక్తి స్తన పరాః; అమ్బుజే శీతకరః శేత ఇత్యనేన ముఖస్య హస్తార్పితత్వం ప్రతిపాద్యతే, తేన * చిన్తా వ్యజ్యతే; మౌక్తిక సంహతిః కువలయమధ్యస్థాన్యా ద్విరిగ్గచ్ఛతీత్యనేన గళద్బాష్పబిన్దుపూర్ణనేత్రత్వం ప్రతిపాద్యతే, స్వచ్ఛేతి విశేషణేన బాష్పసంహతేర్నిష్పత్తితాస్థానత్వం గమ్యతే, తేన బాష్పప్రవృత్తే రనల్పత్వం ప్రతీయతే, తేన దుఃఖస్యోత్కటత్వం వ్యజ్యతే; కనకమయా హైమీం లతా మిత్యనేన తాపకృతం వైవర్ణ్యం ప్రతిపాద్యతే - లక్షణం తు సాహిత్యచిన్తామణౌ - 'వైవర్ణ్యం వర్ణభేదః స్యాత్ తాపరోగభయాదిభిః.' ఇతి; స్ఫురణాత్ పల్లవశోభయోరిత్యనేన స్తనయుగళస్థానీయేన ప్రజాః పరిమ్లానత్వం ప్రతిపాద్యతే, తేన విరహాతిశయప్రకర్షః ప్రతీయతే. అత్ర ప్రియప్రవాసరూపహేతుప్రసక్తిమాత్రేణ చిన్తాదిరూపకార్యస్య వర్ణనాత్ * చపలాతిశయోక్తి రలంకారః; తథా ముఖాదీనాం విషయాణాం స్వవాచక శబ్దానగృహీత్వా చన్ద్రాదివిషయవాచకశబ్దై రేవ ప్రతిపాదనాత్ * భేదేఽప్యభేదకల్పనారూపా అతిశయోక్తిః - 'విషయ స్యానుపాదానా ద్విషయ్యుపనిబధ్యతే, యత్ర

సాఽతిశయోక్తిః స్యాత్ కవిప్రౌఢోక్తిజీవితా.' ఇతి లక్షణాత్; [illegible] చన్ద్రి స్యామ్బుజోపరిశయనవర్ణనా ద్వ్రిష్య క్రియయో [illegible] ధాలంకారః; హేమలతాయా [illegible] శ్చ విరోధ ఇతి *విరోధాలంకారః కువలయా [illegible] స్పర్శాత్ పుష్పమాలానాం మ్లానత్వసంభవస్య చ ప్రతిపాదనాత్ అకారణాత్ కార్యోత్పత్తిరూపా విభావనా - '[illegible] చతుర్థీ స్యా ద్విభావనా.' ఇతి; విరోధభేదయో [illegible] దాతిశయోక్తిసాపేక్షత్వాత్ తయోః [illegible] భేదయో [illegible] శ్చ పరస్పరసాపేక్షత్వాత్ * [illegible] శయోక్త్యో రపి తథైవ * సంసృష్టిః; నాయకః * అను[illegible] ఽనుకూలః స్యాత్ తుల్యోఽనేకత్ర దక్షిణః, వ్య[illegible] గూఢవిప్రియకృ చ్ఛఠః.' ఇతి లక్షణాత్; నాయికా * స్వా[illegible] - 'స్వాధీనపతికా సా స్యా ద్యాం న ముఞ్చతి సన్నిధిః.' ఇతి; ప్రవాస[illegible] హేతుకస్య చిన్తాదే ర్వర్ణనాత్ * ప్రవాసవిప్రలమ్భ శృఙ్గారః.

దూతీదం నయనోత్పల ద్వయ మహో! [illegible]
స్వేదామ్బుకణికా లలాటఫలకే ముక్తాశ్రియం బిభ్రతి,
నిశ్వాసాః ప్రచురీభవన్తి నితరాం, హా!హా స్తు[illegible]
యాతాయాతవశా ద్వృథా మమ కృతే [illegible].

అవ. నాయకునిఁ దోడ్తేరఁబోయి, తానే యతనితోఁ [illegible] వచ్చుటయేగాక, నాయకునిరామికై [illegible] మిసమిన్ని [illegible] నందలి చెమ్మటబొట్టు గలిగిన దూతికను నాయిక [illegible] తోడి సంభోగ చిహ్నములను గాంచి, [illegible] బోడుపుమాట లాడుచున్నది:—

టీ. హే మానిని=ఓసి దూతికా! తవ=నీయొక్క, ఇదం=ఈ, నయన ఉత్పలద్వయం=కన్నుల నెడి కలువలజత, నితాన్తం=మిక్కిలి, తాన్తం=వాడి నది. అహహ=ఆశ్చర్యము, స్వేదాంభఃకణికాః=చెమ్మట బిందువులు, లలాట ఫలకే=నొసటియందు, ముక్తాశ్రియం=ముత్యముల కాంతి, బిభ్రతి=ధరించు చున్నవి. నిశ్వాసాః=నిట్టూర్పులు, నితరాం=మిక్కిలి, ప్రచురీభవన్తి=హెచ్చుచున్నవి. హా! హన్త=అక్కటకటా, హే కాన్తాకృతే=ఓసుకుమార మైన యంగముగలదానా, చన్ద్రాతపే=వెన్నెలయందు, వృథా = వ్యర్థముగా, మనుష్యకృతే=నానిమిత్తము, యాతాగతగమనాత్=(నాయకుని యింటికి) పోకరాకలవలన, శ్రాన్తా-అసి = శ్రమపడిన దానవు అయితివి.

విశేషార్థము :—"నీనయనోత్పలములు మిక్కిలి వాడినవి" ఇది సాభిప్రాయము. అనుటచేత, కలువలు చంద్రుని కిరణములు సోకఁగానే వికసింప వలసియుండఁగా, నీనయనోత్పలములు వెన్నెలలోఁ దిరుగుటచే వాడుపోవుట కడు వింతగానున్నది యని భావము. "కాన్తాకృతే=సుకు మారాంగీ" "చన్ద్రాతపే" అనుటచేత, సుకుమారమైన శరీరముగల నీకు వెన్నెలసైతము నెండతో సమానమైనట యని భావము. "హాహన్త" యని విషాదసూచకపదద్వయము చెప్పుటచే మిక్కిలి విషాదమును సూచించెడి. ఆవిషాదము నాయికాశ్రమము చూచుటచేఁ గలిగినది. అదియు వాస్తవ మైనది కాదు.

"వ్యర్థమనుష్యకృతే శ్రాన్తాసి=వ్యర్థముగా నానిమిత్తము శ్రమపడితివి" అనుటచే నాయిని గూర్చిచేసే నీశ్రమ విఫల మయ్యెను గాని, నీపనివిషయమున నీశ్రమ సఫలమే యయ్యెనని భావము. నాయకునిఁ దోడితేరఁబోయిన నీవుఁ గార్యము కాక నష్టపడుటయే కాక, రాకపోకలవలని హెచ్చుబడలికచేత సొగసు కల్పించిన నీవు సాహసత్కృత్యమును గలిగె ననుటయే భావము. నీ యొంటిబడలిక వింతగానున్నది! ఏలయన, వెన్నెలలో నొకయింట

నుండి మఱొక్కయింటికిం బోయి వచ్చినంతమాత్రముననే యింత శ్రమపుట్టదు. కాన, నీయింతబడలిక నా నాయకుని యింటికిఁబోయి వచ్చుటవలనఁ గలిగినది కాదు. మఱియేమియు నిన, ఈ శ్రమము నావల్లభునితోడి సంభోగప్రయుక్తమగుటవలనఁ గలిగినదే యని వ్యంగ్యార్థము. "కాన్తాకృతే" అను దూతి యొక్క సౌందర్యము నెత్తి చెప్పుటచే తాత్పర్యసిద్ధిగాదు. సఖికి, అందగత్తెవౌటచే దూతత్వమునకుఁ దగని నిన్ను బంపి ధూర్తుఁ డైననాయకునిఁగూర్చి సందేశముఁ బంపిన నాదే యపరాధ మని తన్నుఁ దాను నిందించుకొనుట సూచితమగుచున్నది.

రూపకోత్థాపితముల నవిరోధాలంకారము. విభావనయు, విషమాలంకారమును.

అవ. నాయక మానేతుం గత్వా స్వయ మేవ తేన సాకం రమిత్వా ప్రత్యాగతాం తదనాగమననిమిత్త మన్య దేవ కిఞ్చిత్ ప్రతిపాదయన్తీం అస్పష్ట స్వేదజలకణై శ్చిహ్నితాం దూతికాం విటోపభోగసూచకచిహ్నైః నాయికా చాతుర్యేణ మర్మోద్ఘాటనం కుర్వతీ ప్రాహ.—

దూతీతి.—హే దూతి, తవ, ఇదం, నయనే ఏవ ఉత్పలే ఇతి * రూపకసమాసః—తయో ర్ద్వయం, నితాన్తమ్ అత్యన్తం, మ్లానం మ్లానిమ్, అహో ఉత్పలస్య చన్ద్రికాయాం మ్లానత్వ మసంభావితం సంభవతీ మిత్యాశ్చర్యమ్ ; తథా, స్వేదామ్భః కణికాః లలాటఫలకే, ముక్తాశ్రియం బిభ్రతి మౌక్తికశోభాం వహన్తి ; స్వేదోఽప్యనల్ప ఏవేతి భావః—'పరిత్యక్తేఽపి ముక్తః స్యాన్ముక్తా ముక్తాఫలే స్త్రియామ్.' ఇతి నా. ; నిశ్వాసాః, నితరాం, ప్రచురీభవన్తి బహులాయన్తే - 'ప్రభూతం ప్రచురం ప్రాజ్య మదభ్రం బహులం బహ్వి' త్యమరః; హే, కాన్తాకృతే రమణీయాకారే, మమ కృతే మదర్థం * కృత ఇతి తాదర్థ్యేఽవ్యయమ్ * 'అర్థే కృతే చ తాదర్థ్యే ద్వయమ వ్యవ్యయ మి' త్యభిధానాత్, వృథా

వ్యర్థం, చన్ద్రాత్రపే చన్ద్రికాయాం *'ప్రకాశో ద్యోత ఆతపః' ఇత్యమరః-
సుకుమారాఙ్గ్యాస్తవ చన్ద్రికాఽప్యాతపకల్పా జాతేత్యాశయేన ఆతపశబ్దః,
యాతాయాతవశాత్ మద్వల్లభగృహవర్త్మని గతాగతవశాత్, శ్రాన్తాసి,
హాహా స్త్రీతి పదద్వయోక్తిర్విషాదాతిశయాత్ = విషాదోఽత్ర దూతీకృతశ్రమ
దర్శనజనితః=సచ వ్యభిచారీభావః-కైతవేనాభినీయమానత్వాత్; 'వృథామమ
కృతే శ్రాన్తాసీ'త్యత్ర మత్కార్యం ప్రత్యేవ తవ శ్రమోవిఫలః స్వకార్యం
ప్రతితు సఫల ఏవేత్యర్థః, మద్వల్లభమానేతుం గతాయాస్తవ నవోపలమిస్సి
లాభః యాతాయాతజనితశ్రమాధిక్యేన రమణీయాయాస్తవ ఆకృతివైకృ
తమపి జాతమితి వాచ్యార్థః, అద్భుతోఽయం శ్రమః తవ సనాయకగృహ
వర్త్మని యాతాయాతాభ్యా ముత్పన్నః-చన్ద్రికాయాం స్వగృహాత్ గృహాన్త
రం ప్రతి సంచారమాత్రేణ తాదృశశ్రమజనకత్వాయోగాత్ - మద్వల్ల
భోపభోగసమ్మర్దజ ఏవేతి వ్యఙ్గ్యార్థః; 'కాన్తాకృతి' ఇతి సౌన్దర్యోద్ఘాటనేన
నాయం తవాపరాధః కింతు సౌన్దర్యశాలిత్వేన దౌత్యానర్హాం త్వాం చపల
చిత్తనాయకం ప్రతి దౌత్యే నియుక్తవత్యా మమైవాపరాధఇత్యాత్మోపా
లమ్భో ద్యోత్యతే; దౌత్యానర్హాః భరతశాస్త్రే ప్రతిపాదితాః-'నోజ్జ్వలం
రూపమస్తం వా నార్థవస్తం నచాతురం,మత్తం వాపిహిదూతీంవా బుధఃకుర్యా
త్కదాచన' ఇతి. అత్ర స్పృహావరాదిభిః శ్రమధైర్యాసూచకాకారగోపనస్యగ
మ్యత్వాత్ అవహిత్థాఖ్యః *సంచారీ భావః-'ఆకారగోపనం ధైర్యలజ్జాదేర
వహిత్థకః, అన్యథా కథనం దృష్టిరన్యథా చ స్పృహాదరః, విషాదస్థైర్యకృ
తిశ్చ తథా భఙ్గశ్చ తద్గుణాః' ఇతి. అత్ర నేత్రయో రుత్పలత్వరూపణాత్*
రూపకాలంకారః, ఉత్పలస్య చన్ద్రికాయాం మ్లానత్వమితి జాతిగుణయో
ర్విరోధ ప్రతిపాదనాత్ *విరోధాలంకారః, స చ రూపణోత్థాపిత ఇతితయో
రఙ్గాఙ్గిభావేన *సంకరః, ముక్తాశ్రియం బిభ్రతీత్యత్ర అన్యధర్మస్యాన్య
యోగసంభవేన శ్రియమివ శ్రియమితిసాదృశ్యాక్షేపాత్ *నిదర్శనాలంకా
రః - 'అసంభవద్ధర్మయోగాదుపమానోపమేయయోః, ప్రతిబిమ్బక్రియాగ
మ్యా యత్ర సా స్యాన్నిదర్శనా' ఇతి, నాయకానయనరూపేష్టానవాప్తిరూ

ర్వికాయాః శ్రమనిమిత్తాకృతివైకృతరూపానిష్టావాప్తేః సమర్థనాత్ * విషమాలంకారః, లక్షణం తూక్తమ్. అనయోః ప్రాగుక్తాలంకారద్వయస్య చ పరస్పరనైరపేక్ష్యాత్ * సంసృష్టిః.

అధివసతి వసన్తే మర్తుకామా దురన్తే
నవకిసలయతల్పం పుఞ్జితాంగారకల్పమ్,
విరహమసహమానా చక్రవాకీసమానా
చకితవనకురంగీలోచనా కోమలాంగీ. 12

అవ. వసంతర్తువునందు విరహవేదనను దాళఁజాలక, బలసంతమముగా మరణమునొందఁ బ్రయత్నించుచుండు నాయికను జూచి దుఃఖపడుచు నాయిక చెలికత్తె యొకదానితో నిట్లు చెప్పుచున్నది :—

టీ. చక్రవాకీసమానా = పెంటిజక్కవ పిట్టతో సాటిదైనదియు, చకిత...చనా—చకిత = భయపడుచున్న, వనకురఙ్గీ = అడవిలేడియొక్క, లోచనా=కన్నులంబోలు కన్నులుగలదియు, కోమలాఙ్గీ=సున్నితమైన మేను గలదియునైన, (నాయికా = నాయిక,) దురన్తే=తుదిని గీడుగలిగించునట్టిన, వసన్తే=వసంతర్తువునందు, విరహమ్=నాథునియెడఁబాపును, అసహమానా= ఓర్వఁజాలనిదై, మర్తుకామా = చావఁగోర్కిగలదై, పుఞ్జితా...ల్పమ్— పుఞ్జిత=ప్రోగుచేయఁబడిన, అఙ్గారకల్పం=నిప్పుతోసమానమైన, నవకిసలయ తల్పం—నవ=క్రొత్త, కిసలయ=చిగుళ్లతోనేర్పఱచిన, తల్పం=పాన్పును, అధితిష్ఠతి=ఎక్కుచున్నది.

తా. "ఓచెలీ! చక్రవాకముంబోలినదియు, వెఱచినయడవి యాఁడు జింకకన్నులవంటికన్నులు గలదియు, సున్నితపుమేను గలదియునైన నాప్రియసఖియగు నొకకాంత వసంతకాలము

రాఁగానే, తన ప్రియుని నెడఁబాసి యుండఁజాలక, మరణమే శరణముగాఁ దలఁచి, నిప్పుకల ప్రోవుమాడ్కిఁ దోఁచుచున్న చిగురుటాకులపాన్పు నెక్కుచున్నది! చూచితివా!"

"చక్రవాకీసమానా" యనుటచేత వెంటి జక్కవపదలెసే ప్రియుని వియోగమును సైరింపరానిది యని భావము. "కురఙ్గీ" అని స్త్రీలింగ గ్రహణముచే స్వభావముచేఁ జపలమైన నేత్రములు గలది యని భావము. అందుకు "వనకురఙ్గీ" అనుట భయాతిశయద్యోతకము. మఱి యది 'చకిత' యైన యెడల నిఁక యానిభయము చెప్పఁదరముగాదు. ఈమూఁడుపదములును లేడి యొక్క - లోచనములయొక్క చాంచల్యాతిశయమును సూచించుచున్నవి. అనఁగా నింతటి సౌందర్యశాలినియగు సఖిని మఱియొక్కతె నిఁక నేఁజూపఁ బోవునది లేదని భావము.

"కోమలాఙ్గీ" అనుటచేత నాయికయొక్క సున్నితమైన యంగము తీవ్రమైన విరహతాపము నోర్వఁజాలనిది గానఁ జిగుళ్ల సెడి నిప్పుకలపాన్పు నెక్కినతోడనే మృతినొందఁ గలదని భావము. "దురన్తే" యనుట చల్లని మలయమారుతము, కోకిలల కూఁతలు మొదలగు కామోద్దీపనములయిన సామగ్రులుండుటచేత, వసంతఋతువు తుది ముట్టఁ గడపుట నాయికకుఁ గష్టమని భావము.

"పుఞ్జీభూతాఙ్గారకల్పమ్" చిగురుటాకుల పాన్పునకు వర్ణసామ్యము చేతను, సంతాపకరత్వముచేతను ప్రోఁగు చేయఁబడిన నిప్పుకలసామ్యము చెప్పఁబడినది. కావుననే విరహిణీజనుల ప్రాణవియోగము గలిగించుటయందు సామర్థ్యము గల దని భావము.

ఇందలి నాయిక ప్రోషితభర్తృక, చకితకురంగీలోచన, కోమలాంగి యను విశేషణద్వయముచే నాయిక పద్మినీజాతియందుఁ బుట్టినట్లు యని సూచితమగుచున్నది.

వసన్తసమయే సంవర్ధమానవిరహవేదనాసహనసామర్థ్యాభావేన బలాచ్చరమదశాముపయాతుం ప్రయతమానాం నాయికాం విలోక్య శోచన్తీ తస్యాః ప్రియసహచరీ కాచిదాహ:—

అధివసతీతి.—చక్రవాకీసమానా చక్రవాకీవ ప్రియే గాఢానురాగిణ్యర్థః. చకితా భీతా—యా—వనకురఙ్గీ కాననహారిణీ—తస్యా ఇవ లోచనే యస్యాః సా తథోక్తా—కురఙ్గీతి స్త్రీవ్యక్తిగ్రహణం తస్యా వనసంబన్ధిత్వేన స్త్రీత్వేన చ భయస్యాతిశయం ప్రదర్శయితుం—తత్ప్రదర్శనం తు కురఙ్గీలోచనగతాత్యచ్ఛచాఞ్చల్యశాలితాద్యోతనద్వారా నాయికానయనరామణీయకప్రత్యాయనార్థమ్—ఏతాదృశసౌన్దర్యశాలినీ సఖీ భూయః క్వాపి న ద్రక్ష్యతే ఖల్వితి భావః, కోమలాఙ్గీ సుకుమారగాత్రీ నాయికా - పరసౌకుమార్యశాలినో ఽఙ్గస్య తీవ్రతాపానర్హత్వాత్ తల్లవాఙ్గారశయ్యాధిరోహణక్షణమపి న సహిష్యతీతి భావః, దురన్తః అన్తో ఽవసానం యస్య సః దురన్తః - మన్దానిలకోకిలాలాపాదికామోద్దీపనసామగ్రీశాలితయాపి యోగినామప్యసహ్యే ఏతస్మిన్ వసన్తే, [illegible] మసహమానా, మర్తుం ప్రాణాన్విహాతుం - కామో ఽభిలాషో యస్యాస్సా తథోక్తా * 'తుంకామమనసోరపి' ఇతి మకారలోపః - తేన తతో ఽన్యస్య దుఃఖసాగరనిరనిస్తారోపాయస్యాభావాదితి భావః, పుష్పితః [illegible]— స చాసావఙ్గారశ్చేతి పుష్పితాఙ్గారః - జాతావేకవచనమ్ - [illegible] పుష్పితాఙ్గారైః పుష్పితాఙ్గారకల్పం తత్ * ఈషదసమాప్తౌ కల్పప్ప్రత్యయః- యద్వా - మాస్తు జాతావేకవచనం * 'సుపో ధాతుప్రాతిపదికయోః' ఇతి బహువచనస్య లుక్ - పునస్తద్ధితోత్పత్తౌ విశేష్యానురోధేనైకవచనస్య సంభవాత్ - ఆకారేణ సంతాపకరత్వేన చ జ్వలదఙ్గారరాశిసదృశమిత్యర్థః - విరహిణీప్రాణవియోజనసామర్థ్యసంపన్నమితి భావః - నవకిసలయతల్పం - తరుణపల్లవమయీం శయ్యామ్, అధివసతి అధితిష్ఠతి * 'ఉపాన్వధ్యాఙ్వసః' ఇతి వసతేరాధారస్య కర్మత్వమ్. అత్ర మరణోద్యోగవర్ణనాత్ * మృతిర్నామచరమా మన్మథావస్థా - 'స్మరార్త్యా మరణోద్యోగో మృతిరిత్యభిధీయతే' ఇతి. ఇహ పుష్పితాఙ్గారకల్పమిత్యత్ర అను

పాత్తధర్మా తద్ధితగతా ఆర్థీ లుప్తా, చక్రవాకీసమానేత్యత్ర అనుపాత్తధర్మా సమాసగతా ఆర్థీ లుప్తా, కురఙ్గీలోచనేత్యత్ర అనుపాత్తధర్మవాచకోపమాన లుప్తా, * ఉపమాత్రయస్య పరస్పరనైరపేక్ష్యాత్ * సంసృష్టిః. పుష్పితాఙ్గారకల్పమితి తల్పవిశేషణస్య ప్రాణహరణసామర్థ్యాభిప్రాయగర్భత్వాత్ * పరికరః, స చ తద్ధితగతోపమయా సంగృహీత ఇతి ద్వయోరఙ్గాఙ్గిభావేన సంకరః, చకితవనకురఙ్గీలోచనా కోమలాఙ్గీతి నాయికావిశేషణద్వయస్యాపి సాభిప్రాయత్వాదన్యః * పరికరః, తస్య చ ప్రాగుక్తాలంకారచతుష్టయేన సహ * సంసృష్టిః, చక్రవాకీసమానేతి నాయికావిశేషణార్థస్య దురన్త ఇతి వసన్తవిశేషణార్థస్య చ విరహాసహనప్రయుక్తం మరణోద్యోగం ప్రతి హేతుత్వాత్ * కావ్యలిఙ్గమలంకారః, స చ చక్రవాకీసమానేతి సమాసగతోపమయా పుష్పితాంగారకల్పమిత్యుపమాసంకీర్ణపరికరేణ చ పరిపోషం ప్రాపిత ఇతి చతుర్ణాం * సంకరః, నాయికాశ్రయస్య ప్రవాసవిప్రలమ్భశృంగారస్య సన్నికృష్టకరుణరసం ప్రత్యఙ్గత్వాత్ * రసవదలంకారః, ప్రతిపాదమేకైకస్య వర్ణస్య ఖణ్డద్వయాన్తర్గతత్వేన ఆవృత్తత్వాత్ * వృత్త్యనుప్రాసభేదః, అనయోః ప్రాగుక్తానాం చ * సంసృష్టిః. కరుణరసలక్షణం తు సాహిత్యచిన్తామణౌ. — 'ధర్మనాశోఽర్థనాశశ్చ బన్ధువిప్రధనక్షయః, వధో బన్ధశ్చ దారిద్ర్యం పదభ్రంశః పరాజయః, దేవోపఘాతధిక్కారో వ్యాధిః శాపోఽభిశంసనం, ఇత్యాద్యాలమ్బనం దృష్టమనుభూతం శ్రుతం చ వా, యస్య చోద్దీపనం జ్ఞేయమాలమ్బనగుణాదికం, కేశపాశాఙ్గసంస్కారవైధుర్యం స్రస్తగాత్రతా శిరశ్ఛేదశ్చితం చాధోముఖం పరివిలోకితం, రక్తాభో ముఖరాగశ్చ సబాష్పా మన్థరా చ దృక్, భూపాతో ముఖశోషశ్చ బాహుపాదవిమర్దనం, విన్యాసో హస్తయోర్మూర్ధ్ని నిశ్వాసోచ్ఛ్వాసదీర్ఘతా, ఉరశ్శిరోముఖస్యాపి తాడనం లుణ్ఠనం భువి, హాహాకారస్తథాక్రన్దో విలాపః పరిదేవనం, భావాః స్తమ్భాదయః సర్వే భవేయురనుభావకాః, ఉత్తమాధమమధ్యేషు యథాయోగం భవన్త్యమీ, నిర్వేదో దైన్యమాలస్యమున్మాదవ్యాధిసుప్తయః, నిద్రామోహాః శ్రమోగ్లాని శ్చిన్తా మర

ణచాపలే, వివాదో జాడ్యమాత్సుక్యం శఙ్కాద్యస్మృతిరపస్మృతిః, స శోక స్థాయిక స్తస్మిన్ కరుణోరసఇష్యతే' ఇతి. శోకలక్షణమపి తత్రైవోక్తమ్ - 'ఇష్టనాశాదిభిర్దుఃఖప్రకర్షః శోకఉచ్యతే, అశ్రుభూలుణ్ఠనస్వాఙ్గతాడనా ద్యనుభావభాక్.' ఇతి. నాయికా * ప్రోషితభర్తృకా - లక్షణం తూక్తమ్, చకితవనకురఙ్గీలోచనా కోమలాఙ్గీతి విశేషణద్వయేనాస్యాః * పద్మినీత్వం సూచ్యతే - తల్లక్షణం తు రతిరహస్యే-'కమలముకుళమృద్వీఫుల్లరాజీవగన్ధా సురతపయసి యస్యాః సౌరభం దివ్యమస్తి, చకితమృగదృశాభే ప్రాన్తరక్తే చ నేత్రే స్తనయుగళమనర్ఘం శ్రీఫలశ్రీవిడమ్బి. తిలకుసుమసమానాం బిభ్రతీ నాసికాయాం ద్విజగురుసురపూజాం శ్రద్దధానా సదైవ, కువలయదళకాన్తిః కాపి చామ్పేయగౌరీ వికచకమలకోశాకార కామాతపత్రా. వ్రజతి మృదు సలీలం రాజహంసీవ తన్వీ త్రివలిలలితమధ్యా హంసవాణీ సువేషా, మృదు శుచి లఘు భుఙ్క్తే మానినీ గాఢలజ్జా ధవళకుసుమవాసోవల్లభా పద్మినీ స్యాత్.' ఇతి.

నైష్ఠుర్యం కలకణ్ఠకోమలగిరాం పూర్ణస్య శీతద్యుతే
స్తిగ్మత్వంబత దక్షిణస్య మరుతో దాక్షిణ్యహానిశ్చిరాత్,
స్మర్తవ్యాకృతిమేవ కర్తు మబలాం సన్నాహమాతన్వతే
తద్విఘ్నః క్రియతే తృణాదిచలనోద్భూతైస్త్వయా ప్లిభ్రమైః.

అవ. నాయకుఁడు వచ్చువేళ యించుక దాఁటిపోఁగా, మదన పీడిత యైన నాయికచేఁ బంపఁబడిన దూతి నాయకునితో నిట్లు చెప్పుచున్నది:—

టీ. కలకణ్ఠకోమలగిరాం - కలకణ్ఠ = కోయిలలయొక్క, కోమల = ఇంపయిన, గిరాం = కూఁతలయొక్క, నైష్ఠుర్యం=కఠినత్వమును, పూర్ణస్య = నిండిన, శీతద్యుతేః = చంద్రునియొక్క (చల్లని కిరణములు గలవాఁడు,

అని వ్యు.), తిగ్మత్వం = చుఱుకుదనమును, దక్షిణస్య-మరుతః=దక్షిణదిక్కు-నుండివచ్చెడి మలయమారుతముయొక్క, దాక్షిణ్యహానిశ్చ = కనికరము లేమియు, అబలాం = బలిమిలేనిదైన యీ నాయికను, స్మర్తవ్యాకృతిమేవ=తలఁచికొనఁ దగిన శరీరము గలదానినిగానే (కంటికి కగపడని దానిని గానే), కర్తుం = చేయుటకు, సన్నాహమ్ = యత్నమును, ఆతన్వతే=చేయుచున్నవి. బత = అయ్యో! కష్టము! తృణాదిచల...త్తైః-తృణ = గడ్డి, ఆది= మొదలగువానియొక్క, చలన = కదలుటచే, ఉద్భూతైః = పుట్టిన, త్వ... ప్తైః - త్వత్ = నీయొక్క, ఆప్తి = పొందునందలి, భ్రమైః - భ్రాంతుల చేత, తద్విఘ్నైః - తత్ =ఆమరణప్రయత్నమునకు, విఘ్నైః = ఆటంకము, క్రియతే = చేయఁబడుచున్నది.

తా. ఇంపులైన కోయిలలకూఁతలును, కడుఁజల్లనికళల తో వెల్గెడిచంద్రుఁడును, శైత్య సౌరభ్య మాంద్యగుణము లతోఁ గూడినదగుటం జేసి మనోహరంబయిన మలయమారుతంబును నిప్పుడు నీవు తామసించుటచేఁ బ్రతికూలంబులయి యోర్వరానిమదనతాపంబు కలిగించి నాయికయొక్క ప్రాణములను దీయనే ప్రయత్నించుచున్నవి. అయితే, కాంత వాకిటి తట్టు చూడ్కి నిగిడించినదై, నీరాక కెదురుచూచుచు గడ్డిపోఁచ మొదలగునవి కదలినను, నీవు వచ్చుచున్నావను భ్రాంతిచేఁ దలఁచుచు నెట్టకేలకుఁ బ్రాణములను బిగియంబట్టుకొని యున్నది. ఇఁకమీఁద నీవాలస్యము చేయుదువేని, ఇఁక నీవు రావని నిరాశ చేసికొని ప్రాణములను వదలును. వేగమేవచ్చి నీయధీనమగుజీవితంబుగల యీనాయికను బ్రతికింపుము. అని.

విప్రలంభశృంగారము వర్ణితమయినది. ఇచట నాయిక విరహోత్కంఠిత. అబల యను విశేష్యము సాభిప్రాయము గనుక పరికరాంకురాలంకారము.

ప్రియాగమనసమయే కిఞ్చి దతిక్రాన్తే స్మరార్తయా నాయికయా ప్రేషితా దూతీ నాయక మాహ.—

నైష్ఠుర్యమితి.—కలకణ్ఠాః కోకిలాః - 'కలకణ్ఠ స్తు కోకిలే, హంసే పారావతే చాపి త్రిషు త్వేష కలస్వరే.' ఇతి నా.—తేషాం కోకిలానాం- కోమలగిరః మృదువాచః - తాసాం, నైష్ఠుర్యం పరుషత్వం, తథా, పూర్ణస్య, శీతద్యుతేః చన్ద్రస్య, తిగ్మత్వం తీక్ష్ణత్వం * 'తిగ్మం తీక్ష్ణం ఖరం తద్వత్' త్యమరః, తథా, దక్షిణస్య దక్షిణదిగ్భవస్య, మరుతః వాయోః, దాక్షిణ్యస్య హానిః - దాక్షిణ్యం పరచ్ఛన్దానువృత్తిః - తస్య హానిశ్చ - 'దక్షిణః సరలే వామే పరచ్ఛన్దానువర్తిని, అపసవ్యే త్రిష్వయం తు దేయభేదే ద్విజ స్త్రియామ్.' ఇతి నా., తాం ప్రకృతామబలాం - బలహీనత్వ స్త్రీహ మాత్రం విద్యతే - మృదుః సర్వత్ర బాధ్యత ఇతి న్యాయాదితి భావః, స్మర్తవ్యాకృతిమేవ న తు దర్శనయోగ్యాకృతిం, కర్తుం సన్నాహపరాః, అత స్తే కుర్వన్తి - చరమదశామేవ ప్రాపయితుం ప్రయతన్తే ఇత్యర్థః, బతేతి ఖేదే - సౌమ్యా అపి విపరీతాః సన్తః అబలాం మారయితుం సన్నహ్యన్తీతి ఖేదః - యద్వా బతేతి విస్మయే - కోమలానాం నిష్ఠురత్వం శీతస్య తిగ్మత్వం దక్షిణస్య దాక్షిణ్యాభావశ్చేతి విపరీతధర్మదర్శనాద్విస్మయః - 'ఖేదానుకమ్పా సన్తోష విస్మయామన్త్రణే బత.' ఇత్యమరః, కిం తు, తృణాదీనాం చలనేన - ఉద్భూతై రుత్పన్నైః, త్వదాగతిభ్రమైః త్వదాగతిభ్రాన్తిభిః, తస్య మారణప్రయత్నస్య - విఘ్నైః, క్రియతే కోమలాః కోకిలాలాపాః అత్యన్తశీతలసకలకళాశాలీ చన్ద్రః శైత్య మాన్ద్య సౌరభ్య సంపన్నతయా మనోహరో మలయమారుతశ్చ సంప్రతి త్వయి విలమ్బమానే విపరీతా భూత్వా దుస్సహవేదనోత్పాదనేన నాయికాప్రాణహరణోద్యోగమేవ కుర్వన్తి. కిం తు కాన్తా ద్వారే దత్తదృష్టిః త్వదాగమనం ప్రతీక్షమాణా తృణాదిచలనేఽపి భ్రాన్తివశేన క్షణేక్షణే త్వామేవాగతం మన్యమానా కథఞ్చిదాశయా ప్రాణానవలమ్బ్య వర్తతే. ఇతి వివక్షితోఽర్థః, ఇత ఊర్ధ్వం భవదాగమనస్య విలమ్బే సతి నైరాశ్యేన ప్రాణాన్

పరిత్యజేత్ - శీఘ్రమాగత్య త్వదధీనజీవితాం తాముపజీవయేతి భావః. అత్ర వివక్షితార్థస్య భఙ్గ్యన్తరేణాభిధానాత్ * పర్యాయోక్తిభేదః, తథా కోమలా అపి నిష్ఠురా ఇత్యాదివిరోధదర్శనాత్ * విరోధాలంకారః-స చ దక్షిణస్య దాక్షిణ్యహాని రిత్యత్ర శ్లేషసంకీర్ణః - ఇతరత్ర తు శుద్ధః, అబలామితి విశేష్యస్య సాభిప్రాయత్వాత్ * పరికరాఙ్కురాలంకారః - 'సాభిప్రాయే విశేష్యే తు భవేత్పరికరాఙ్కురః.' ఇతి. * విరహవిప్రలమ్భశృంగారః; విరహలక్షణం తు సాహిత్యచిన్తామణౌ - 'కాలక్షేపే తు సంప్రాప్తే కార్యాద్వ్యాపారతన్త్రతః, ఏకగ్రామస్థయో ర్యూనో ర్విరహః సోఽభిధీయతే, ఔత్సుక్య చిన్తా నిశ్వాస వితర్కాద్యనుభావభాక్.' ఇతి. నాయికాత్ర * విరహోత్కణ్ఠితా - 'చిరయత్యధికం కాన్తే విరహోత్కణ్ఠితోన్మనాః.' ఇతి లక్షణాత్ * ఉత్కణ్ఠా అస్యాః సంజాతా ఇతి. ఉత్కణ్ఠితా - విరహేణోత్కణ్ఠితా విరహోత్కణ్ఠితా; తథా చోక్తం సాహిత్యచిన్తామణౌ-'విరహేణ కృతోత్కణ్ఠా విరహోత్కణ్ఠితా మతా.' ఇతి; * ఉత్కణ్ఠా నామ వేదనావిశేషః - తథా చాహుః- 'రాగే త్వలబ్ధవిషయే వేదనా మహతీ తు యా, సంశోషణీ చ గాత్రాణాం తా ముత్కణ్ఠాం విదు ర్బుధాః.' ఇతి.

సాన్ద్రే మాకురు లోచనే విగళతి న్యస్తం శిలాకాఞ్జనం
తీవ్రం నిశ్వసితం నివర్తయ నవా స్తామ్యన్తి కణ్ఠస్రజః,
తల్పే మాలుఠ కోమలాంగి తనుతాం హన్తాఙ్గరాగోఽశ్నుతే
నాతీతో దయితోపయానసమయో మాస్మాన్యథా మన్యథాః.

అవ. చక్కఁగా నలంకరించుకొని, ప్రియునిరాకకై యెదురుచూచి యతఁడు కార్యవశమున రాకపోఁగా, నసహరానిసంతాపముచేఁ గలవరపడుచున్న నాయికనొక నేర్పుకత్తె యగు చెలికత్తె విరహతాపము నోర్చుకొనుటకై యలంకారలోపమును దెలుపుచుఁ జెప్పుచున్నది:—

టీ. కోమలాఙ్గి=ఓ సున్నితమయిన బాలా! లోచనే = నేత్రములను, సాస్రే=కన్నీటితోఁ గూడినవానినిగా, మాకురు = చేయకుము. న్యస్తం = పెట్టఁబడిన, శలాకాఞ్జనం—శలాకా=పుడకతోఁ బెట్టుకొనఁబడిన, అఞ్జనం=కాటుకయు, విగళతి = కరఁగిపోవుచున్నది. తీవ్రం = ఓర్వరాని, నిశ్వసితం=నిట్టూర్పును, నివర్తయ = మఱలింపుము; ఆఁపుము. సవాః=స్రగ్ధ్వజః, కణ్ఠస్రజః=కంఠములోని పువ్వులదండలు, తామ్యన్తి = వాడిపోవుచున్నవి. తల్పే=పాన్పునందు, మాలుఠ=పొరలకుము. హన్త=అయ్యయ్యో! అఙ్గరాగః = మైపూఁత, తనుతాం=పలుచఁదనమును, అశ్నుతే=పొందుచున్నది, దయితో...యః - దయిత=ప్రియునియొక్క, ఉపయాన=రాకయొక్క, సమయః=వేళ,నాతీతః=మించలేదు. అన్యథా=వేఱుగా, మాస్మమన్యథాః=తలంపకుము.

తా. ఓనాయకీ! నీవుకన్నుల నీరునింపకుము. కంటఁ బెట్టిన కాటుకయంతయుఁ గరఁగిపోవుచున్నది. మెడలోని పూలహారములు వాడునుగాన వేఁడినిట్టూర్పు లుర్పకుము. మైపూఁత పాన్పున కంటికొనిపోవునుగాన, పాన్పుపైఁ బొరలకుము. ఇప్పటికి నీప్రియుఁడువచ్చువేళ మించిపోలేదు. ఒకవేళ మఱియొక నాయికయింటికిఁ బోయియుండునేమో యని తలఁచెదవేమో! అట్టితలపోఁత తలంపకుము. నీనాయకుఁడు త్వరగ వచ్చును గనుక నతనిరాక కెదురుచూచుచు నలంకారములను మాఁపుకొనక యుండుము. కావ్యలింగము అలంకారము ఔత్సుక్య మనెడు సంచారిభావము. శృంగారము విప్రలంభము. నాయికప్రోషిత. మొదట విరహోత్కంఠితయై, పిదప వాసకసజ్జిక యైనది.

ఆత్మానం సమ్యగలంకృత్య రమణస్యాగమనమాకాఙ్క్షన్తీం కస్మిశ్చి కార్యవశాత్ కాలవిలమ్బం కుర్వాణే దుర్వారసంతాపాకులాం నాయికాం

కాచిచ్చతురా సఖీ తాపవేగసహానాయ మణ్డనలోపోపపాదనపూర్వక ముప లాలయన్తీ ప్రాహ:—

సాస్ర ఇతి.—లోచనే, సాస్రే సబాష్పే, మాకురు-అశ్రువిమోచనం మాకుర్వి త్యర్థః * 'అశ్రు శోణితయో రస్ర' మితి నా; సాస్రే చేత్కిం స్యాది త్యత ఆహ:—విగళతీతి న్యస్తం. నిహితం, శలాకాఞ్జనం - శలాకా అఞ్జనకణికా-తస్యా మఞ్జన మితి* సప్తమీ సమాసః - శలాకాయా అఞ్జన మితి * షష్ఠీసమాసోవా - ఉభయథాపి శలాకయా గృహీతమిత్యర్థః, విగళతి బాష్పయోగేన చ్యుతిం ప్రాప్నోతి; తస్మిన్ విగళితే సతి నయనయోర్మహతీ శోభాహానిః స్యాదితి భావః; తీవ్ర ముష్ణం* 'తీవ్రః కటుర్భృశోష్ణేష్వి' తి నా., నిశ్వసితం, నివర్తయ; అస్మిన్ వర్తమానే కింస్యా దిత్యత ఆహ:—నవాః సద్యోఽపచితైః పుష్పై ర్విరచితా ఇత్యర్థః. కణ్ఠస్రజః కణ్ఠేఽర్పితాని మాల్యాని, తామ్యన్తి నిశ్వాసవాయుప్రసారేణ మ్లానా జాయన్తే; మ్లానతాయాంతు తాసాం రామణీయకం వినశ్యతీతిభావః; హే, కోమలాఙ్గి, ఈదృశకృశాఙ్గ్యాస్తవ ఇతి భావః, తల్పే శయ్యాయాం, మా లుఠ పునః పునః మా పరివర్తస్వ; యత్ర లుఠనే కింస్యాదిత్యత ఆహ:—తనుతా మితి. అఙ్గరాగః అనులేపనం, తనుతాం కృశతామ్, అల్పతాం ప్రాప్నోతి. ఆస్తరణసంఘర్షేణ తత్ర విశీర్యత ఇత్యర్థః; తస్మిన్ విశీర్ణే గాత్రం ధూళిధూసర మివ స్థితం సత్ నయనసుభగం నభవేదితి భావః; హన్తేతి ఖేదే; నను వల్లభసమాగమే సతి ఖలు సత్యమిదం మణ్డనం సఫలం స్యాత్, తదభావే తస్మిన్మణ్డనే గతేకాహానిః స్థితే కో లాభ ఇత్యాశఙ్కాయామాహ :— దయితోపయానసమయః ప్రియప్రాప్తి సమయః, నాతీతః నాతిక్రాన్తః, తస్మాన్మహతా ప్రయత్నేన విరచితోఽయం శృంగారవేషః సర్వప్రకారేణ రక్షణీయ ఏవేతి భావః, అన్యథా అన్యప్రకారేణ-మాస్మ మన్యథాః - కాలాతిక్రమో జాతఃసంప్రతి వల్లభో నాగమిష్యతీతి నమన్యస్వేత్యర్థః - దుశ్శఙ్కాదిభి ర్మనః వృథా ఖేదాకులం మాకృథా ఇతిభావః. అత్ర అఞ్జనగళనాద్యనభిమతకార్యముఖేన తత్తత్కారణానా మశ్రువిమోచనాదీనాం నివర్తనీయత్వేన సమర్థనాత్ కార్యేణ

కారణసమర్థనరూపః అర్థాన్తరన్యాసః - 'కార్యకారణసామాన్యవిశేషాణాం పరస్పరం, సమర్థనం యత్ర సోఽర్థాన్తరన్యాస ఉదాహృతః.' ఇతి; 'ఉక్తి రర్థాన్తరన్యాసః స్యాత్ సామాన్యవిశేషయోః' ఇతి లక్షణ సూత్రే సామాన్యేన విశేషస్య విశేషేణ సామాన్యస్య యత్ర సమర్థనం తత్రార్థాన్తరన్యాస ఇతి యైరుక్తం తన్మతేఽత్ర వాక్యార్థహేతుకం * కావ్యలిఙ్గమ్, పాదత్రయేఽపి పూర్వవాక్యార్థం ప్రత్యుత్తరవాక్యార్థస్య హేతుత్వాత్. కాలవిలమ్బాసహనస్య వ్యజ్యమానత్వాత్ * ఔత్సుక్యం నామ సఞ్చారిభావః-'కాలాక్షమత్వమౌత్సుక్య మప్రాప్తే రిష్టవస్తునః, సంభ్రమః శయనే చిన్తా నిశ్వాసో గమనోద్యమః, అనవస్థితిరిత్యాద్యా భవన్త్యత్రానుభావతాః.' ఇతి. * విరహవిప్రలమ్భశృంగారః. నాయికాత్ర ప్రథమం * వాసకసజ్జికా భూత్వా పశ్చాత్ *విరహోత్కణ్ఠితా జాతా; * వాసకసజ్జికాలక్షణం సాహిత్యచిన్తామణౌ-సంప్రాప్తే వాసకే యా తు సంభోగసుఖలాలసా, రశనానూపురప్రాయతత్కాలోచితభూషణా, భూషాదిభిరలఙ్కృత్య శోభనమాత్మనః, సంపాద్య హృద్యతామ్బూలవస్త్రమాల్యానులేపనం, ప్రియాగమం ప్రతీక్షేత సా స్యాద్వాసకసజ్జికా.' - వాసకే సజ్జా సన్నద్ధా వాసకసజ్జికా-వాసయతి నాయకం ప్రియావేశ్మనీతి వాసకో వారః - తథా చాహుః—'వారశ్చ ఋతుకాలశ్చ ప్రవాసాదాగతః ప్రియః, ప్రసాదనంచ తుష్టాయా నాయికాయాస్తథోద్యమః, నవోఢాభ్యుపపత్తిశ్చ షడేతే వాసకాః స్మృతాః' ఇతి; * విరహోత్కణ్ఠితాలక్షణం తూక్తమ్. నవధా ఖలు స్వాధీనపతికాదయః పరస్పరవిలక్షణాః శృంగారనాయికాః ప్రసిద్ధాః, కథమేకస్యా ఏవ ద్వైవిధ్యమేవం ప్రతిపాద్యతే? ఉచ్యతే - నాయికా తావత్ ప్రథమం త్రివిధా స్వకీయా పరకీయా సాధారణీ చేతి; తత్ర స్వకీయా త్రివిధా ముగ్ధా మధ్యా ప్రగల్భేతి; పరకీయా ద్వివిధా కన్యా పరోఢా చేతి, కన్యా చ ద్వివిధా ముగ్ధా మధ్యా చేతి, పరోఢా తు ప్రాయేణ ప్రగల్భా; సాధారణీ వేశ్యా, సా యౌవనోదయప్రభృతి ప్రగల్భైవ, న ముగ్ధా మధ్యా చ; ఏతా ఏవావస్థాభేదేన యథాసంభవం స్వాధీన

పతికాదిరూపేణాష్టధా భవన్తి. సర్వ మిదం స్పష్టీకృతం సాహిత్యచిన్తామణౌ:—'రూప యౌవన లావణ్య లజ్జా మాధుర్య శాలినీ, సౌభాగ్యౌదార్య సంపన్నా నాయికా సా పున స్త్రిధా, స్వాఽన్యసాధారణీ చేతి తత్ర స్వీయా పాణిగ్రహాత్, సాధ్వీ వినయసంపన్నా కులశీలార్జవాన్వితా, ముగ్ధా మధ్యా ప్రగల్భేతి స్వకీయా త్రివిధా మతా, అన్యాన్యదీయా సా కన్యా పరోఢా ద్వివిధా మతా, రూపాదిగుణసంపన్నా కన్యా ముగ్ధా చ మధ్యమా, సాధారణీ తు గణికా రూపసౌభాగ్యశాలినీ, కళావతీ చార్థపరా సా ప్రగల్భైవ వర్ణ్యతే, ఏతాః పున రవస్థాభి రష్టధా స్యుర్యథోచితమ్.' ఇతి తా శ్చాన్యథా భవన్తి, తథాహి—స్వాధీనపతికైవ ఋతు కాలాదిరూప వాసరే ప్రాప్తే వాసకసజ్జికా భవతి; సైవ కాలాతిమత్త్వేన స్వయ మేవాభిసారికా భవతి; భర్తర్యప్రభాత మనాగతే విరహోత్కణ్ఠితా విప్రలబ్ధా భవతి, భర్తు రన్యాసక్తిం విశఙ్క్య కుపితా చే ద్విప్రలబ్ధా ఖణ్డితా భవతి; ప్రాప్తం ప్రియం కోపా న్నిరస్య పశ్చాత్తాపముపగతా చే ద్విప్రలబ్ధా కలహాన్తరితా భవతి; ఖణ్డితా ప్యేవం కలహాన్తరితా భవతి; ఏతాః సర్వాః ప్రియే దేశాన్తరం గతే ప్రోషితభర్తృకా భవన్తి; ప్రోషితభర్తృకా ప్రియే ప్రత్యాగతే వాసకసజ్జికా భవతి; తస్మాత్ ప్రకృతే ఏకస్యా ఏవ నాయికాయా అవస్థాభేద మాశ్రిత్య ద్వైవిధ్యోక్తి రవిరుద్ధేతి సర్వమవదాతమ్.

కాచిత్ సర్వజనీనవిభ్రమపరా మధ్యేసఖీమణ్డలం
లోలాక్షీ భ్రువసంజ్ఞయా విదధతీ దూత్యా సహాభాషణమ్,
అఙ్గుష్ఠే రఞ్జన మఞ్జసా శశిముఖీ విన్యస్య వక్షోజయోః
స్థూలంభావుకయోః స్థితం మణిసరం చేలాఞ్చలేనవ్యధాత్.

అవ. చెలులనడుమ సంకేతకాలమును దెలియఁగోరి సైఁగఁ జేయుచున్న విటపురుషుని దూతికనుగూర్చి కామిని సాభిప్రాయముగాఁ జేయు చేష్టను కవి యిట్లు చెప్పుచున్నాఁడు:—

టీ. సర్వజనీనవిభ్రమపరా - సర్వజనీన = జనులందఱికిని హితమైన, విభ్రమ=వేడుకలు, పరా=కడుముఖ్యములయినదిగాఁ గలిగినదగు, కాచిత్ = ఒకానొక, శశిముఖీ = చంద్రునిబోలు మోముగల నాయిక, సఖీమణ్డలం = చెలికత్తెల గుంపునడుమ, లోలా...యం - లోల = కదలుచున్న, అక్షిభ్రువ = కన్నులయు కనుబొమ్మలయు, సంజ్ఞయా = సైగ చేయుట చేత, దూత్యాసహ = దూతికతోడ, ఆభాషణం = సంభాషణను, సర్వతః=చేయుచున్నదై, అఞ్జసా=శీఘ్రముగా, అక్ష్ణోః = కన్నులయందును, ఆఞ్జనం=కాటుకను, విన్యస్య=మిక్కుటముగాఁ బెట్టుకొని, స్థూలంభావుక...తాః = గొప్పవిగా నగుచున్న (ఉబ్బుచున్న), వక్షోజ...తాః = గుబ్బలయందు, స్థి...ం = ఉన్నట్టి, మణిసరం = రత్నమాలికను, చేలాఞ్చలేన = పైఁటకొంగుతో, వ్యధాత్ = కప్పెను.

తా. ముఖచంద్రుని మొదటఁ దాఁచి, కండ్లయందుఁ గాటుక పెట్టుకొనుటచేతను, మణిహారము గప్పుటచేతను, సాయంకాలపువెన్నెలపోయిన పిదప, కలుగుటఁ జేసిన చీఁకటి ముగాఁ గ్రమ్మియుండఁ బలచూపుల సడ్డగించినతో ఱ్వాగ నిండ్లలో దీపము లార్చిన పిదపఁ గాంతుఁ డుండు చోటికి నేను వచ్చెద నని స్వైరిణి యగునాయిక దూతికతోఁ జెప్పి సంకేత కాలము సూచింపఁబడినది. నాయిక పరకీయ నాయకుని కడకుఁ బోవునది గనుక అభిసారిక.

జనసన్నిధౌ సంకేతకాలజిజ్ఞాసయా సంజ్ఞాం కుర్వతీం జారప్రేషితాం దూతికాం ప్రతికామిన్యాః సాకూతచేష్టాం కవిరాహ:—

కాచి దితి:—సర్వస్మై జనాయ హితా, సర్వజనీనాః * 'సర్వజనాత్ ఠఞ్ ఖ శ్చే' తి హితార్థే ఖప్రత్యయః * 'ఆయనే యీ ని' త్యాదినా ఖస్య ఈనాదేశః - తేచ తే విభ్రమాశ్చ తే పరా ఇష్టాకమా యస్యాః సా తథోక్తా - సర్వజనహితవిలాసప్రాధాన్యేత్యర్థః - 'శ్రేష్ఠాన్యదూరజ్యేష్ఠే

షు పరః స్యా ద్వాచ్యలిఙ్గకః, పరో౽రిః పరమాత్మా చ కేవలే పర మవ్యయమ్.' ఇతి నా. సంజ్ఞినాం నయనాదీనాం సహజవిభ్రమశాలిత్వా దాగన్తుక సంజ్ఞాభూతాః కటాక్షభ్రూవిక్షేపాదయః సంజ్ఞా ఇతి జ్ఞాతు మశక్యా ఇతి భావః - అత్ర సహజేన ఆగన్తుకతిరోధానరూపం * మీలనం వ్యజ్యతే ఇత్యలంకారధ్వనిః - 'మీలనం వస్తునా యత్ర వస్త్వన్తరనిగూహనమ్.' ఇతి లక్షణాత్, కాచిత్, శశిముఖీ చన్ద్రవదనా, * మధ్యేసఖీమణ్డలం సఖీవర్గస్య మధ్యే * 'పారే మధ్యే షష్ఠ్యా వే' త్యవ్యయీభావః*మధ్యశబ్దస్య నిపాతనా దేద న్తత్వమ్, దూత్యాసహ, * అక్షిణీచ భ్రువౌచ అక్షిభ్రువ మితి ద్వన్ద్వః * 'అచతురే' త్యాదినా నిపాతనాత్ సాధుః * ప్రాణ్యఙ్గత్వా దేకవద్భావః, లోలం చఞ్చలం యదక్షిభ్రువం తస్య యా సంజ్ఞా సూచనీయార్థసూచనపర శ్చేష్టావిశేషః - 'సంజ్ఞా స్యాదర్కజాయాయాం చైతన్యే ఽప్యర్థ సూచనే.' ఇతి నా. - తయా కరణేన, భాషణం, విదధతీ కుర్వతీ - పరేషు శృణ్వత్సు పరస్పరార్థకథనస్యాయుక్తత్వాదవిజ్ఞాతం నేత్రాది సంజ్ఞయైవ వాగ్వ్యాపారసాధ్యం సాధయన్తీత్యర్థః, అఞ్జసా శీఘ్రం - 'స్రాగ్ఝటి త్యఞ్జసా ఽహ్నాయ ద్రాఙ్మఙ్క్షు సపది ద్రుతమ్' ఇత్యమరః. అక్ష్ణోర్నయనయో రఞ్జనం, విన్యస్య విశేషేణ నిధాయ, అస్థూలౌ స్థూలౌ భవతః స్థూలాంభావుకౌ - తయోః, వక్షోజయోః స్తనయోః, స్థితం, మణిసరం రత్నమాలాం, చేలాఞ్చలేన వస్త్రాన్తేన-'చేలం వస్త్రే బహుచ్ఛిద్రే త్రిషు త్వధమనిష్టయోః' ఇత్యమరః. వ్యధాత్ ఛాదయామాస - 'అపిధాన తిరోధాన పిధాన చ్ఛాదనాని చ.' ఇత్యమరః-అపిపూర్వా ద్దధాతే ర్లుఙ్. అత్ర ముఖశశిస్పర్శపూర్వకాఞ్జనన్యాసేన మణిసరచ్ఛాదనేన సాన్ద్రచన్ద్రికాపగమానన్తరం బహిః సర్వత్రాన్ధకారే సాన్ద్రీభూయ దృష్టిప్రతిరోధకే జాతే గృహేషు దీపనిర్వాపణే చ కృతేకాన్తేనాధిష్ఠితం దేశం ప్రతి మయా గూఢమాగమ్యత ఇతి స్వైరిణ్యా దూతీం ప్రతి సంకేతకాలః సూచితః, అత ఏవాత్ర * సూక్ష్మాలంకారః - 'సూక్ష్మం పరాశయాభిజ్ఞై తరసాకూతచేష్టితమ్.' ఇతి. సంస్కారవిశేషశాలిశబ్దప్రయోగసద్భావాత్ * సౌశబ్ద్యాఖ్యోగుణః-

తదుక్తమ్ - 'శబ్దశాస్త్రేణ విజ్ఞేయా శ్లాఘ్యసంస్కారశాలితా, శబ్దానాం విద్యతే యత్ర సౌశబ్ద్యం తత్ర కథ్యతే' ఇతి. ఇచ్ఛాప్రయుక్తం చేష్టాన్వితం*నర్మ - 'ప్రియోపచ్ఛన్దనకృతే కృతం విషయచేష్టితైః, విదగ్ధైః [illegible] నర్మ హాసేచ్ఛాభయమానభాక్' ఇతి - (ప్రియోపచ్ఛన్దన[illegible] నాయకస్య నాయికాయా వా మనోనురఞ్జనార్థ మిత్యర్థః), * కైశిక్య[illegible]- తస్యాః ప్రథమమఙ్గం నర్మేత్యాహుః - తదుక్తమ్ - 'నర్మ చ [illegible] నర్మస్ఫోటోఽథ నర్మగర్భశ్చ, కైశిక్యాశ్చత్వారి ప్రోక్తా[illegible]ని.' ఇతి. కైశిక్యాదివృత్తయశ్చత్వారః - తాస్తు రసావస్థానసూచకాః - తదుక్తమ్-'కైశిక్యారభటీచైవ సాత్త్వతీ భారతీ తథా, చతస్రో వృత్తయో విజ్ఞేయా రసావస్థానసూచకాః.' ఇతి; తత్ర కైశికీవృత్తిః శృఙ్గారరసప్రధానా - తథాచోక్తం సాహిత్యచిన్తామణౌ - 'శృఙ్గారే కైశికీవృత్తి[illegible] సముదాహృతా.' ఇతి ? కైశికీవృత్తిలక్షణమపి తత్రైవోక్తం - 'గీతనృత్త విహారాఢ్యా రమ్యనైపథ్యభూషణా, కామోపచారసంపన్నా కైశికీ వృత్తిరిష్యతే?' ఇతి - (యూనో రానన్ద జనకం దర్శనా[illegible]కం కర్మ * కామోపచారః) - సఏవ సంభోగ ఇత్యుచ్యతే - తదుక్తం భావప్రకాశే - 'కామోపచారః సంభోగః కామః స్త్రీపుంస[illegible], సుఖమానన్దసంభేదః పరస్పరవిమర్దజః, ఉపచారః సదానన్ద[illegible].' ఇతి. నాయికా * పరకీయా అభిసరణోద్యుక్తత్వాత్ * అభిసారికా చ - 'కాన్తాభిసరణోద్యుక్తా స్మరార్తా సాభిసారికా.' ఇతి.

జిఘ్రత్యాననమిన్దుకాన్తి రధరం బిమ్బప్రభా చుమ్బతి
స్పృష్టుం వాఞ్ఛతి చారుపద్మముకుళచ్ఛాయావిశేషః స్తనౌ,
లక్ష్మీః కోకనదస్య ఖేలతి కరా వాలమ్బ్య కిం చాదరా
చేతస్యాః సుదృశః కరోతి పదయోః సేవాం ప్రవాళద్యుతిః.

అవ. ఒక జవరాలినిజూచి మోహించిన కాముకుఁడు దానియందమునుగూర్చి తన చెలికానితోఁ జెప్పుచున్నాఁడు:—

టీ. ఇన్దుకాన్తిః = చంద్రుని ప్రకాశము (వెన్నెల), ఏతస్యాః=ఈ, సుదృశః=మచ్చెకంటియొక్క, ఆననం=మోమును, జిఘ్రతి = వాసనచూచు చున్నది. బిమ్బప్రభా=దొండపండుకాంతి, అధరం = పెదవిని, చుమ్బతి= ముద్దుపెట్టుకొనుచున్నది. చారు...శేషః - చారు=సొగసయిన, పద్మముకుళ= తామరమొగ్గలయొక్క, ఛాయావిశేషః = ఒకవిధమైనకాంతి, స్తనౌ=కుచ ములను, స్ప్రష్టుం=తాఁకుటకు, వాఞ్ఛతి = కోరుచున్నది. కోకనదస్య=ఎఱ్ఱ దామరయొక్క, లక్ష్మీః=సొరు, కరౌ = చేతులను, ఆలమ్బ్య = పట్టుకొని, క్రీడతి = ఆటాడుచున్నది. కించ=మఱియు, ప్రవాళద్యుతిః=చిగుళ్లకాంతి, ఆదరాత్ = ప్రేమతో, పదయోః = పాదములకు, సేవాం = కొలువును, కరోతి=చేయుచున్నది. (పైవాక్యము లన్నింటియందును అచేతనమునందుఁ జేతనధర్మ ముపపాదింపఁబడినది.)

నాయిక పరకీయ, ముగ్ధయు. రసవత్త యను మొదటి రసోక్తివర్ణితము.

తా. నాయికయొక్క మోము చంద్రబింబముఁ బోలిన దనియు, పెదవి దొండపండును, స్తనములు తామర మొగ్గలను, చేతు లెఱ్ఱదామరపువ్వును, పాదములు చిగురుటాకులను బోలి నవి యనియు తా.

కాఞ్చిన్నవయౌవనశాలినీం సున్దరీం విలోక్య జాతాభిలాషః కామీ నర్మసచివం బ్రూతే:—

జిఘ్రతీతి. ఇన్దుకాన్తిః, ఏతస్యాః పురోవర్తిన్యాః - సుదృశః సున యనాయాః-ఇదం పదద్వయం ప్రతివాక్యం సంబధ్యతే, ఆననం - జిఘ్రతి ఆఘ్రాణం కరోతి - ముఖముపైతీత్యర్థః - ఇహ సర్వత్ర అచేతనే చేతన ధర్మముపపాద్యతే *ఘ్రాధాతోః 'పాఘ్రే' త్యాదినా జిఘ్రాదేశః, బిమ్బ ప్రభా బిమ్బఫలశ్రీః - అధరం చుమ్బతి-ప్రాప్నోతీత్యర్థః-యథా లోకే మాత్రాదిః బన్ధుజనః ప్రేమవశాన్ముఖాఘ్రాణ మధరచుమ్బనం చ కరోతి తద్వ

దితి ధ్వనిః, తథా, చారుపద్మముకుళయోః, ఛాయావిశేషః కాన్తివిశేషః - 'ఛాయా త్వనాతపే కాన్తౌ ప్రతిబిమ్బార్కజాయయోః.' ఇతి విశ్వః-స్తనౌ స్ప్రష్టుం వాఞ్ఛతి స్తనాశ్రయణం కర్తుముపక్రమత ఇత్యర్థః-యథా కశ్చిత్కామీ స్తనస్పర్శం కర్తుమిచ్ఛతి తద్వదితి ధ్వనిః-స్ప్రష్టుం వాఞ్ఛతీతి స్తనస్థౌల్యస్య భావిత్వప్రకటనద్వారా యౌవనప్రాదుర్భావస్యాభినవత్వం వ్యజ్యతే, తథా, కోకనదస్య రక్తపద్మస్య - 'భవేత్ కోకనదం రక్తపద్మే రక్తోత్పలేఽపి చ.' ఇతి నా.—లక్ష్మీః శోభా-'శోభా సంపత్తి పద్మాసు లక్ష్మీః శ్రీరివ కథ్యతే.' కరౌ హస్తౌ ఆలమ్బ్య-ఖేలతి క్రీడతి హస్తౌ ప్రాప్య విజృమ్భత ఇత్యర్థః-యథా క్రీడనపరా కాచిత్ సఖీహస్తావాలమ్బ్య భ్రమణాదిరూపఖేలనం కరోతి తద్వదితి ధ్వనిః, కించ. ప్రవాళద్యుతిః నవపల్లవకాన్తిః-'వీణాదణ్డే ప్రవాళోఽస్త్రీ విద్రుమే నవపల్లవే.' ఇతి నా.—ఆదరాత్-పదయోః సేవాం కరోతి చరణౌ భజతీత్యర్థః - యథా కాచిత్ పరిచారికా స్వామిన్యాశ్చరణసేవాం కరోతి తద్వదితి ధ్వనిః. అత్ర చన్ద్రాద్యుపమానధర్మాణాం పదనాద్యుపమేయసంబన్ధాసంభవాత్ తత్సదృశకాన్తిరిత్యాది సాదృశ్యాక్షేపాదసంభవద్వస్తుసంబన్ధనిబన్ధనా * పదార్థవృత్తినిదర్శనా - 'సంభవతాఽసంభవతః సంబన్ధస్యాత్ర వస్తునోరుభయోః, బిమ్బప్రతిబిమ్బకృతి రుచ్యతఏషా నిదర్శనా ప్రోక్తా.' ఇతి లక్షణాత్; తథా ముఖాదీనామాఘ్రాణాది యోగ్యత్వేన జిఘ్రతీత్యాదివాచ్యార్థలక్ష్యార్థయోరభేదాధ్యవసాయమాశ్రిత్య ముఖ్యార్థపురస్కారేణ వాక్యార్థగతవిశేషణానాం ప్రస్తుతాప్రస్తుతసాధారణత్వలాభాత్ కాన్త్యాదిశబ్దస్త్రీత్వబలాద్విశేషశబ్ద పుంస్త్వబలాచ్చ అప్రస్తుతబాన్ధవస్త్రీ వ్యవహారప్రతీతేః *సమాసోక్తిః-తదుక్తమ్-'విశేషణానాం తౌల్యేన యత్ర ప్రస్తుతవర్తినామ్, అప్రస్తుతస్య గమ్యత్వం సా సమాసోక్తి రిష్యతే.' ఇతి; సాచ ప్రాగుక్తనిదర్శనాలంకారేణ జిఘ్రతీత్యాదౌ వాచ్యలక్ష్యయోర్భేదేఽప్యభేదకల్పనరూపయా * అతిశయోక్త్యా నిర్వాహం గమితేతి త్రయాణామలంకారాణామంగాంగిభావేన * సంకరః - 'భేదేనావస్థితిర్యేషాం సా సంసృష్టి రుదా

హ్యృతా, క్షీరనీరవదేతేషాం సంభేదః సంకరస్త్రిధా.’ ఇతి-(అంగాంగిభావేన
సంశయాస్పదత్వేన ఏకవాచకానుప్రవేశేన చ సంకరస్త్రిధేతి త్రిధాశబ్దార్థః.)
ముఖాఘ్రాణాదీనాం చేతనధర్మాణా మచేతనేషు సమారోపాత్ * సమాధి
ర్నామగుణః - ‘సమాధిరన్యధర్మస్య యదన్యత్రాధిరోపణమ్.’ ఇతి. నాయి
కా * పరకీయా * ముగ్ధా చ - ‘ఉదయద్యౌవనా ముగ్ధా లజ్జావిజితమన్మ
థా.’ ఇతి లక్షణాత్. * అయోగవిప్రలమ్భశృఙ్గారః; తస్య నాయికాది
రూపయౌవనాది ప్రశంసనేన యూన స్తద్దర్శనా న్నాయికావిషయస్పృహా
లక్షణరత్యాః స్థాయిభావరూపేణాఙ్కురితత్వమాత్రం వ్యజ్యతే ఇతి * ‘రస
వత్తా నామ ప్రథమా * రసోక్తిః; రసోక్తి భేదా శ్చమత్కారచన్ద్రికాయాం
ప్రతిపాదితాః - ‘సత్తాస్ఫురత్తా సంబోధ నివృత్తిః పుష్టి సంకరౌ, హ్రాసా
భాసౌ శమశ్చైవం నిరుక్తా హి రసోక్తయః.’ ఇతి; రససత్తాలక్షణం తత్రై
వోక్తమ్-‘నిజాశ్రయే సమున్మేషే విభావగుణసంపదా, రసస్య సత్తా రత్యాది
స్థాయిభావాకృతి శ్చ సా.’ ఇతి; (విభావగుణసంపత్త్యా రసస్య నాయికాది
రూపే స్వాశ్రయే య దున్మేషమాత్రం సా సత్తైవ రససత్తా); కేవల రత్యా
దిస్థాయిభావః స్వాదుతాం నీతశ్చేద్రస ఇత్యుచ్యతే-తథా చోక్తం శృం
గారతిలకే-‘విభావై రనుభావైశ్చ సాత్త్వికై ర్వ్యభిచారిభిః, ఆనీయమానః
స్వాదుత్వం స్థాయిభావో రసః స్మృతః.’ ఇతి; తత్ర రసోత్పత్తికారణం
విభావ ఇత్యుచ్యతే - తదుక్తమ్ - ‘విభావః కథ్యతే తత్ర రసోత్పాదనకార
ణం, ఆలమ్బనోద్దీపనాత్మా స ద్వివిధః పరికీర్తిత.’ ఇతి; తత్రాలమ్బనవిభావః
నాయికాదిః-తథా చోక్తం సాహిత్యచిన్తామణౌ-‘ఆలమ్బనం తు రత్యాదే
ర్విషయో నాయకాదికః.’ ఇతి; ఉద్దీపనవిభావస్తు ఆలమ్బనగుణాదిరూపేణ
చతుర్విధః-తదుక్తం శృంగారతిలకే-‘ఆలమ్బన గుణాశ్చైవ తచ్చేష్టా తదలం
కృతిః, తటస్థాశ్చేతి విజ్ఞేయా శ్చతుర్ధోద్దీపనక్రమాః, ఆలమ్బనగుణా
రూపయౌవనాదిః ప్రకీర్తితః, తచ్చేష్టా యౌవనోద్భూతహావభావాదికా
మతాః, నూపురాంగదహారాది తదలంకరణం మతం, మలయానిలచన్ద్రాద్యా
స్తటస్థాః పరికీర్తితాః’ ఇతి. ఏవం కార్య భూతేన యేన రత్యాది రనుభూ"

వ్యతే జ్ఞాప్యతే సోఽనుభావః - స చ ఆఙ్గికాదిభావేన త్రివిధః- తదుక్తం సాహిత్యచిన్తామణౌ - 'అనుభావో భావితోఽసోఽయం భావాదగ్రా-నానుభావ్యతే, ఆఙ్గికో వాచికశ్చాపి సాత్త్వికశ్చేత్యసౌ త్రిధా.' ఇతి; ఆఙ్గికాః కటాక్షవిక్షేపాదయః - వాచికాః, గీతనర్మోక్తి గుణకీర్తనాదయః- సాత్త్వికాః స్తమ్భాదయః-తే చ అష్టౌ - 'స్తమ్భప్రలయరోమాఞ్చాః స్వేదో వైవర్ణ్యవేపథూ, అశ్రు వైస్వర్య మిత్యష్టౌ సాత్త్వికాః పరికీర్తితాః.' ఇతి. రససహకారిణో నిర్వేదాదయో భావాః వ్యభిచారిణ ఇత్యుచ్యన్తే-తే చ త్రయ స్త్రింశత్-తథా చాహుః - 'నిర్వేదగ్లానిశఙ్కా-ఖ్యా స్తథాసూయామదశ్రమాః, ఆలస్యం చైవ దైన్యంచ చిన్తామోహః స్మృతి ర్ధృతిః, వ్రీడా చపలతా హర్షో వేగశ్చ జడతా తథా, గర్వో విషాద ఔత్సుక్యం నిద్రాపస్మార ఏవ చ, సుప్తి ర్విబోధో హర్షశ్చ అవహిత్థ మథోగ్రతా, మతి ర్వ్యాధి స్తథోన్మాద స్తథా మరణమేవ చ, త్రాస శ్చైవ వితర్కశ్చ విజ్ఞేయా వ్యభిచారిణః, త్రయస్త్రింశదమీ భావాః రసస్య సహకారిణః.' ఇతి, ఏతే నిర్వేదాదయః సంచారిణ ఇతి చ వ్యపదిశ్యన్తే - తథా చోక్తమ్-'విశేషా దాభిముఖ్యేన చరన్తి వ్యభిచారిణః, త ఏవ చాత్ర సంచారా త్సంచారిణ ఇతిస్మృతాః.' ఇతి. స్థాయిభావా స్తు-'రతి ర్హాసశ్చ శోకశ్చ క్రోధోత్సాహౌ భయంతథా, జుగుప్సా విస్మయ శమాః స్థాయి భావాః ప్రకీర్తితాః.' ఇతి - నవానాం రసానాం నవ ప్రసిద్ధాః, రసాశ్చ 'శృఙ్గారహాస్యకరుణా రౌద్రవీరభయానకాః, బీభత్సాద్భుతశాన్తాశ్చ రసాః పూర్వై రుదాహృతాః.' ఇతి యథాక్రమం రత్యాదిస్థాయికాః. ఏతేషాం లక్షణాని తు తత్ర తత్ర కేషాఞ్చిత్ప్రదర్శయిష్యమాణత్వా దిహ గ్రన్థభయా న్నలిఖ్యన్తే.

దూతి త్వయా కృత మహో నిఖిలం మదుక్తం
న త్వాదృశీ పరహితప్రవణాఽస్తి లోకే,

శ్రాన్తాఽసి హన్త! మృదులాంగి గతా మదర్థం
సిద్ధ్యన్తి కుత్ర సుకృతాని వినా శ్రమేణ. 17

అవ. ఒకనాయిక ప్రణయకోపముచేతఁ దనమగనినిఁ దిరస్కరింపఁగా, నతఁడు కోపముతో వెడలిపోయెను. అట్టినాయకునిఁ దోడితెచ్చుటకై యొకదూతిని బంపఁగా, నది తానే యాతనినిఁ వశపఱచుకొని క్రీడించి మఱలి వచ్చి, "నీవు చెప్పినదియెల్లఁ జేసితిని" అని బొంకెను. అట్టిదూతిని జూచి, నాయిక సంభోగచిహ్నములనుగాంచి తనరోషము నడఁచుకొని, ఈ క్రిందివిధంబున నేర్పుమెఱయ నిందారూపమయిన స్తుతి సేయుచున్నది:—

టీ. హేదూతి=ఓదూతికా! మదుక్తం=నాచేఁజెప్పఁబడినది, నిఖిలం=అంతయు, త్వయా=నీచే, కృతం = చేయఁబడినది. అహో=ఆహా! (ఈపని చేయుము. ఈపని చేయకుమని నేనేమి చెప్పితినో యదియది మాత్రమే చేసితివి! చెప్పినది యొకటియైన విడువక చేసితివి. వేఱేమియుఁ జేయలేదు అని నాకాశ్చర్యము గలుగుచున్నదని స్తుతిపక్షమున విస్మయము. ఒకటిచెప్పిన వేఱొక్కటి చేసితివని నిందాపక్షమున విస్మయము.) త్వాదృశీ = నిన్నుఁబోలిన, పర...వణా - పర = ఇతరులకు, హిత = మేలుచేయుటయందు, ప్రవణా=శ్రద్ధగలదూతిక, లోకే=ప్రపంచమున, నాస్తి=లేదు. మృదులాఙ్గి=సున్నితమగు మేనుగలదానా! మదర్థం=నానిమిత్తము, గతా=వెళ్ళినదానవై, శ్రాన్తా=బడలినదానవు, అసి=అయితివి. (నీవు సుకుమారాంగి వయ్యు, దేహ ప్రయాసమును లక్ష్యముచేయక, రాకపోకలవలని ప్రయాసమోర్చితివిగదా! ఆహా! నీసౌజన్య మేమని కొనియాడుదుననిస్తుతిపక్షమునభావము. నీవు సుకుమారగాత్రి వగుటచేతనే, నీయంగమునందు స్పష్టముగాఁ గనుబడుచుండు సురతాయాసమువలని గుఱుతులు కప్పిపుచ్చుటకు వీలుకానివి యనియు, నా పనియను నెపముపెట్టుకొని వెళ్లి, సురతముచేఁ గడుబడలిక నొందితివి యనియు నిందాపక్షమున భావము.) ఈ యర్థము నర్థాంతరముచే సమర్థించుచున్నాఁడు.—సుకృతాని = పుణ్యకార్యములు, శ్రమేణవినా = బడలిక

లేక. కుత్ర=ఎచ్చట, సిద్ధ్యన్తి = సిద్ధించుచున్నవి? ఎచ్చటను సిద్ధింపవని భావము. కనుక నీవు నీశ్రమంబును సఫలముసేయుటకు రొదురల నేలాగునప్పటికైన ప్రవర్తించుటకు యుక్తమే యని భావము.

తా. ఈ వ్యాజస్తుతిచేత "నేఁజెప్పినది యింతయుఁగూడ నీవు సేయలేదు. అయితే నీవు స్వకార్యపరురాలవైతివి, నమ్మి భర్తకడకుఁ బంపిన నాకే ద్రోహము చేసిన దానవైతివి. నేను కారణముండునని యెంచరాని యీ నీకనుంబడటిన నాభర్తతోడి యుపభోగమునందలి రాయిడిని తెల్లముచేయుచున్నది. ఛీ! నమ్మినవారిని ద్రోహము చేయు నీమోహము చూడఁగూడ దని నింద వ్యక్తమగుచున్నది. కనుక నే యీ శ్లోకంబున వ్యాజస్తుత్యలంకారము.

నాయిక స్వీయ, ప్రగల్భ. దూతి యభిసారిక.

ప్రణయకలహానిరస్తత్వేన కుపిత మంత్రస్నో సల్లభ వసను సేతుం స్వనిగేహాగా ద్గతాం దూపవిభ్రమాదిభిస్తం గుశిత్వాన్య స్వయమేవ సుస సంభుజ్య త్వా ప్రత్యాగతాం 'త్వదుక్తం సర్వం కృతమి' తి వస్తువః భావసూచనాం లక్ష్యమాణరతిశ్రమాం దూతీ మన్తర్నిగూఢకోపా "హా విదగ్ధా" నాయికా నిన్దాస్తుతిం కుర్వతీ ప్రాహ.—

దూతీతి.—హే, దూతి, మదుక్తం, నిఖిలం సర్వం కృతమసి = ఇదం కురు ఇదం మాకురు ఇతి మయా యద్యదుక్తం తత్తదేవాచరితమిత్యర్థః, అహో ఉక్తార్థే లేశో ఽప్యన్యథా న కృత ఇతి స్తుతిపక్షే విస్మయః-అన్యదుక్తమన్య త్కృత మితి నిన్దాపక్షే విస్మయః; త్వాదృశీ త్వత్సమానా దూతీ, పరహితప్రవణా పరోపకారరతా, లోకే నాస్తి; పరోపకార మేవ స్ఫుటీకరోతి-శ్రాన్తేతి:—మృదులాఙ్గి కోమలగాత్రి=సౌకుమార్యశాలిత్వేన కాయక్లేశ మసహమానయా త్వయా పరోపకారార్థం సాహసం సోఢం కియత్తే సౌజన్య మితి స్తుతిపక్షేభావః = అన్యత్ర పూర్వభాగాలిని స్పష్టంగే స్ఫుటం లక్ష్యమాణాని రతిశ్రమలక్షణాని సంపరీతు మశక్యానీత్యర్థః, మదర్థం

గతాశ్రాన్తాసి - యాతాదిభిః శ్రమం ప్రాప్తాసీతి స్తుతిపక్షే భావః-అన్యత్ర తు మత్కార్యసాధనవ్యాజేన గతాఽసి సంభోగేన శ్రమం ప్రాప్తాఽసీత్యాశయః; హన్తేతి విషాదే-విషాదోఽత్ర మృషాభూతః; ఉక్తార్థసమర్థనాయార్థాన్తరం న్యస్యతి; సుకృతాని పుణ్యాని, శ్రమేణ వినా కుత్ర సిద్ధ్యన్తి న కుత్రాపీత్యర్థః - అత స్తవ శ్రమ మవిచార్య పరహితాచరణే ప్రవృత్తి రుచి తైవేతి భావః.

అత్ర వాచ్యయా స్తుత్యా-మదుక్తం త్వయా కి మపి న కృతం త్వం న కేవలం స్వార్థపరా విశ్వస్య ప్రియం ప్రతి ప్రేషితవత్యై మహ్యామేవ ద్రోహం కృతవత్యసి అశంకనీయాన్యనిమిత్తో ఽయముత్కటః శ్రమ స్తవ మద్వల్లభోపభోగోపధర్మ ముద్ఘాటయతి - ధిక్త్వాం విశ్వస్తజనద్రోహిణీమితి నిన్దా వ్యజ్యతే - అత ఏవ వ్యాజస్తుతి రలంకారః - 'నిన్దయా వాచ్యయా యత్ర స్తుతి రేవావగమ్యతే, స్తుత్యా వా గమ్యతే నిన్దా వ్యాజస్తుతి రసౌ మతా.' ఇతి లక్షణాత్, మృదులాఙ్గీతి విశేషణస్య సాభిప్రాయత్వాత్ * పరికరాలంకారః, సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపః * అర్థాన్తరన్యాసః, పరికరస్య వ్యాజస్తుత్యఙ్గత్వాదుభయోః * సంకరః, అర్థాన్తరన్యాసస్య తు తాభ్యాం సహ * సంసృష్టిః.

నాయికా * స్వీయా * ప్రగల్భా చ - 'ప్రవృద్ధయౌవనా పూర్ణపఞ్చేషువిజితత్రపా, రతౌ ప్రయతతే స్వైరం ప్రౌఢా చ్ఛేకోక్తిశాలినీ.' ఇతి లక్షణాత్. గూఢవిప్రియకారిత్వా న్నాయకః * శఠః. దూతీ తు * అభిసారికా పరకార్యసాధనవ్యాజేనాభిసరణాత్ - ఉక్తం చ రతిరహస్యే- 'దూత్యమిషేణాన్యస్యా నాయకమేత్యాత్మరూప గుణభాజః, వ్యాజాన్నివేద్య ఘటయే దర్థం స్వం సాభిసారికా దూతీ.' ఇతి.

న బరీభరీతి కబరీభరే స్రజో
న చరీకరీతి మృగనాభిచిత్రకమ్,

విజరీహరీతి న పురేవ మత్సురః
వివరీవరీతి న చ విప్రియం ప్రియా. 18

అవ. నాయకుఁడు చెలికత్తెలచేఁ బాలయలుగాను బాంగింపఁబడిన నాయిక మాటలాడక మానముతోనుండఁగా, దానిచెలికత్తెతో నిట్లు పలుకుచున్నాఁడు:—

టీ. ప్రియా=సఖి, పురా ఇవ = మునుపటివలె, స్రజః = పూవులసరములను, కబరీభరే - కబరీ = కొప్పునెడి, భరే=కూటమునందు (గొప్పదయిన కొప్పునందు), నబరీభరీతి = మాటిమాటికిఁ దుఱుముకొనదు. మృగనాభిచిత్రకమ్ = కస్తురిబొట్టును, నచరీకరీతి=ఎచ్చుతగ్గులులేకుండ బాగుగాఁ బెట్టుకొనదు. పురేవ = మునుపవలె, మత్సురః = నాముందట, నవిజరీహరీతి= (చెలికత్తెలతోడ) మాటిమాటికిఁ దిరుగదు. విప్రియం=(నేను జేసిన)తప్పును, నవివరీవరీతి = (పలుమాఱడిగినను) చెప్పదు. ఓసఖి! నీవుఁ దెలిసియున్న యెడలఁ జెప్పుము అని భావము.

నాయిక ఖండిత, మధ్య, ధీర. నాయకుఁడు సఖులు చెప్పినమాటలు వాస్తవములైనచో ధృష్టుఁడు. లేక అవి కల్లలైనచో అనుకూలుఁడు.

నాయకః సఖీభి రీర్ష్యామానం గమితాయాం నాయికాయా మనాలపన్త్యాం తస్యాః సఖీమాహ:—

నేతి.—ప్రియా, స్రజః మాలాః, కబరీ కేశపాశః - సైవ భరో భారః. * భరో విచయభారయో'రితి నా.—తస్మిన్ కబరీభరే, న బరీభరీతి పునః పునః న బిభర్తి - అపరితోషనివృత్తిపర్యస్తం ఘటితాన్యపి వేష్టనాని న విఘటయతి - భూయోభూయః సుష్ఠు న ధారయతీత్యర్థః; తథా, మృగనాభిచిత్రకం కస్తూరీతిలకం - 'మృగనాభిర్మృగమదః కస్తూరీ చ' 'తమాలపత్ర తిలక చిత్రకాణి విశేషకమ్.' ఇతి చామరః, న చరీకరీతి పునఃపున ర్న కరోతి - న్యూనాతిరిక్తప్రమార్జనపూర్వకం న

విరచయతీత్యర్థః; పురేవ ప్రాగివ, మత్పురో మమాగ్రతః * 'పూరణగుణే' తి సూత్రే పూరణోత్తరసాహచర్యేణ కృదవ్యయ స్యైవ గ్రహణ మిత్యభ్యుపగమాదిహ న షష్ఠీసమాసప్రతిషేధః - తథా చ ప్రయోగః - 'వాపీ కాపి స్ఫురతి గగనే తత్పరం సూక్ష్మపద్యా.' ఇతి, న విజరీహరీతి సహచరీభిః సహ పునః పునః నక్రీడతి; విప్రియం - నవివరీవరీతి భృశం న విప్లోతిచ-ఏతావృశం కోపనిమిత్తం కిం మత్ప్రియం మయాచరితమిత్యుక్తా సతీ ప్రతివచనమపి న ప్రయచ్ఛతీత్యర్థః - కింనిమిత్తం త్వయా జ్ఞాయతే చే ద్వక్తవ్య మిత్యాశయః, క్రమా దిహ * 'భృఞ్ భరణే' 'కృఞ్ కరణే' 'హృఞ్ హరణే' 'పృఞ్ వరణే' ఇత్యేతేభ్యశ్చతుర్భ్యః * 'ధాతోరేకాచః' ఇత్యాదినా యథాసంభవం పౌనఃపున్యేభృశార్థే వాయఙ్-తస్య * 'యఙోఽచి చే'తి లుక్ - ప్రత్యయలక్షణేన * 'సన్యఙో' రి'తి ద్విత్వమ్ - * 'ఋత శ్చే' త్యభ్యాసస్య రీగాగమః - * 'చర్కరీతం చే'తి యఙ్లుగన్తస్యాదిప్రభృతిషు పరిగణితత్వాచ్ఛపి లుక్ - * 'యఙో వా' ఇతి పాక్షిక ఈడాగమః. అత్ర ఏకస్య ప్రియేణ కర్తురనేకక్రియాన్వయాత్ * కారకదీపకాలంకారః; * స్వభావోక్తివృత్త్యనుప్రాసౌ స్ఫుటావేవ. యఙ్లుగన్తప్రయోగాత్ * సౌశబ్ద్యాభిఖ్యో గుణః. * ఈర్ష్యామానవిప్రలమ్భశృఙ్గారః; ఈర్ష్యామానలక్షణం సాహిత్యచిన్తామణౌ - 'ఈర్ష్యామానః స యః కోపః ప్రియే జ్ఞాతాన్యసంగమే, అభాషణముపాలమ్భో భర్త్సనం తాడనం తథా, వైముఖ్య మశ్రు చామర్ష ఇత్యాద్యైః సోఽనుభావ్యతే, తద్ జ్ఞానం శ్రవణా ద్దృష్టే రనుమానాత్ త్రిధా భవేత్, శ్రవణం దూతికాదిభ్యో దృష్టిః సాక్షాద్విలోకనమ్, అనుమా స్వప్నభోగాఙ్కగోత్రప్రస్ఖలనాదిభిః.' ఇతి. (అత్ర స్వప్నో నామ నిద్రాయా ముద్భూతోఽన్యనాయికాగోచరః సల్లాపః.) నాయికా * ఖణ్డితా-'జ్ఞాతేఽన్యాసఙ్గవికృతే ఖణ్డితేర్ష్యాకషాయితా, నిశ్వాస కమ్పకేనాద్యైః ఖణ్డితే త్యభిధీయతే.' ఇతి; సా చ * మధ్యా ధీరాచ - 'మధ్యా ధీరా ప్రియం మానే న పశ్యతి నభాషతే.' ఇతి; మధ్యాలక్షణమ్-

'సంలజ్జ్యయౌవనా మధ్యా తుల్యలజ్జా[illegible] [illegible] ధత్తే కేళివిస్రమ్భకౌశలమ్.' ఇతి; [illegible] న్యో రేవ మధ్యాప్రగల్భయోః; [illegible] - 'మధ్యా ప్రగల్భయో ర్మానవిధం త్రైవిధ్య మిష్యతే, [illegible] చ క్రమాత్.' ఇతి. నాయకస్తు [illegible] * ధృష్టః-అసత్యత్వే నిరపరాధత్వా *[illegible]— 'స జ సా జ గా భవతి మ[illegible]భాషిణీ.' ఇతి.

గూఢాలిఙ్గన గణ్డచుమ్బన [illegible]
సర్వం విస్మృతమేనవి_స్మృ[illegible],
స్వప్నాఽపి_త్వధునా సు[illegible]
యత్ త్వద్దర్శన మప్యభూ[illegible].

అవ. మొదట [illegible]బించి, క్రమముగా నాలింగనాదులం దొప్పిదము [illegible] ముగా రమించి, యావల నిజదులయభిప్రాయము[illegible] గుఱుతులంబట్టి స్వైరిణీత్వమును[illegible] యను[illegible] టికిఁబోవుట మానిన యొకనాయిక చూచిన[illegible] చుండెను. అప్పుడు ధూర్తులు, అట్లు మాటాడఁ[illegible], నపుడు వచ్చినప్పుడు చూచిదైన సంతసపడుచుండు[illegible] నిషేధింపఁగా, నపుడు నాయకుఁడు [illegible] బడిన నాయికనుగూర్చి వ్యసనార్తుఁడై యిట్లు చెప్పుచున్నాఁడు:—

టీ. బాలే=ఓచిన్నదానా! (బాల్యమువలనఁ గలిగిన మూఢతవలననే యీచేతుగలిగినది. నీవు ప్రౌఢవైన నీభయంబువిడిచి [illegible] గలిసి యుందువని భావము.) విస్మృతవతీ=మఱచిన, తాత్పర్యః = దుష్టులవలని,

భయాత్=వెఱపువలన, గూఢ...ర్యాది—గూఢ=రహస్యమైన, ఆలిఙ్గన=కౌఁగిలింత, గణ్డచుమ్బన=చెక్కిళ్లయొక్క (ను) ముద్దుపెట్టుట, కుచస్పర్శ=స్తనములయొక్క (ను) బొంటుట, ఆది=మొదలుగాఁ గలిగిన, లీలాయితం=వేడుక, సర్వం=అంతయు, విస్మృతమేవ = మఱవఁబడినదే. అధునా = ఇప్పుడు, సల్లాపః = ముచ్చటలాడుట, సుదుర్ఘటతమః = కడునరుదయినది, అస్తు=కానిమ్ము. తత్ర=ఆవిషయమున, అతివ్యథా=ఎక్కువదుఃఖము, నాస్తి=లేదు. కింతు=మఱేమనిన, త్వద్దర్శనమపి=నీచూడ్కియుఁగూడ, అసులభం=సులభముగానిది, అభూత్ ఇతియత్=ఆయెననుట యేదిగలదో, తేనవివ=ఆమాత్రముచేతనే, భృశం=మిక్కిలి, దూయే=సంతాపము నొందుచున్నాను.

తా॥ ఓ చెలీ! నీపై దుర్జనులు అంటుతనము మోపుదురని వెఱచి, నీవు నాయింటికి వచ్చుట మానినపిదప, నీతోడ నేసల్పిన బిగికౌఁగిలింత, చెక్కిళ్లు ముద్దుపెట్టుకోలు, కుచముల యొరయుడి మొదలగు వేడుకలెల్ల మఱచనేమఱచితిని. తరువాత నెప్పుడైనఁ గనఁబడినచో మాటలాడుచుంటివి. దానికిఁ గఱవయ్యె. అయినను బాధలేదు. ఇప్పుడు నీదర్శనముగూడ దుర్లభమాయెనే! దాననే మిక్కిలి వగచుచున్నాను.

నాయిక-పరకీయ. విరహావిప్రలంభశృంగారము

ఆదౌ రుంపరేఖావిలాసాదిభిః శస్త్రశ్శస్త్రైః ప్రలోభ్య క్రమా దాలిఙ్గనాదిష్వనుకూల్యం నీత్వా కఞ్చిత్కాలం గూఢం రమిత్వా తతః పరేష్వతిక్లిష్టేషు ధూర్తేషు లక్షణా స్యాన్యాస్య స్వైరిణీత్వానుమానపరేషు సత్సు పరిత్యక్తాభిసరణాదిప్రసఙ్గాం కదాచిత్ ప్రదర్శనసమ్భాషణపరాం తేషు సమ్భాషణ మప్యసహమానేషు సత్సు ముఖప్రదర్శనమాత్రపరాం తస్యాపి తైర న్తరాయే క్రియమాణే చిరమనవలోకితాం దైవాత్కదాచి ద్వ్యజనప్రదేశే దృష్టిపథ మాగతాం నాయికాం కామీ ఖేదాకులః ప్రాహ:—

గూఢేతి.—హే బాలే బాల్యప్రయుక్తం [illegible] సహ ర్థమూలం భయం ప్రవృద్ధ మితి భావః, విస్తృ[illegible] - విస్తారం [illegible] ఇతి యావత్. ఖలేభ్యో రక్షా)స్వేషణపరేభ్యః - [illegible] * '[illegible]' నాం భయహేతు రితి అపాదానత్వాత్ ఖలేభ్య ఇతి [illegible] - * [illegible] శబ్దా ద్గేతా పఞ్చమీ - అస్య హేతో రుక్త [illegible] సంగ్రహః, సర్వం, గూఢం అన్యై రవిదితం స్పృష్టా దిరూప [illegible] - [illegible] మ్బనం కుచయోః స్పర్శః- తేషాం ద్వన్ద్వః. తే [illegible] క్తం- లీలాయితం విలాసః - తద్రూపం చేష్టిత మిత్యర్థః * '[illegible]' ధాతోః కణ్డ్వాదిత్వాద్యకి భావే క్తః-క[illegible] చ [illegible] తే ప్రయోగః - 'యద్విపక్షద్భవనేషు భో జనృప తే [illegible]' ఇతి- 'యస్యోద్యద్భుజదణ్డచణ్డిమచలతో [illegible] లీలాయితః' [illegible], [illegible] త్యాది లీలాయిత మిత్యేకం పదం - గూఢ[illegible] ఆదయో యాసాం చేష్టానాం తా స్తథోక్తాః - తాసాం [illegible] చరణం- భావపరీక్షార్థం కేనచిన్మిషేణ క్రియ[illegible] నత్వ మిత్యర్థః * లీలాశబ్దా [illegible]చార [illegible] * '[illegible]' ధస్య కృద్యోగలక్షణషష్ఠీవిషయత్వా దిహా శేషషష్ఠ్యా సమాసః; [[illegible] కామినః కేనచిద్వ్యాజే నోపక్రాన్తైరాలిఙ్గనాదిభిః [illegible] కామశాస్త్రే ప్రదర్శితమ్ - 'సుహృది [illegible] చుమ్బనాశ్లేషమ్, ఉత్సఙ్గ మఙ్గ మస్యా బహు స్పృశే [illegible].' ఇతి-దర్శితేఙ్గితాయాం సంశ్లేషణం * స్పృష్టకాదిరూ[illegible] - 'సలలితమఙ్గవిహారై స్సఙ్ఘనం సంస్పృశేదస్యాః, అవలోక్య [illegible] వార్తావ్యాజేన తత్ర నీతాయాః, ఆలమ్బ్య పాణి మస్యాః శిరసి [illegible] స్వస్యసపులకం దద్యాత్,అనురాగపేశలం చ బ్రూయా దుభయోర్థ మీదృ శంవాక్యమ్, శమయ మమ దుఃఖపీడాం కలయ నిమిత్తం [illegible] సుతను మదనాదరోఽయం యుక్తః కిం త్వద్గుణస్య కిన్ను ఫలమ్, ఇతి [illegible] థాది పేషణవిధిషు వ్యాపారయే దేనాం, సనఖస్పర్శం కుర్యా [illegible]నంచ

పూగకుసుమాదేః, కరజరదనపదలాఞ్ఛితమస్యై పర్ణాదికం దద్యాత్, అథ సన్నిధాయ రహసి ప్రౌఢాశ్లేషాది సుఖరసం విన్ద్యాత్.' ఇతి—స్పృష్టకాది లక్షణ మపి తత్రైవోక్తమ్ - 'యద్యోషితః సమ్ముఖమాగతాయా అన్యాపదేశా ద్వ్రజతో నరస్య, గాత్రేణ గాత్రం ఘటతే రతజ్ఞా ఆలిఙ్గనం స్పృష్టకమేత దాహుః. యద్గృహ్ణతీ కిఞ్చన కుఞ్చితాఙ్గం స్థిరోపవిష్టం పురుషం స్తనాభ్యాం, నితమ్బినీ విధ్యతి తం చ గాఢం గృహ్ణాతి త్వసౌ విద్ధక ముచ్యతేతత్. యత్రోత్సవాదౌ తిమిరే ఘనే వా యదిచ్ఛతోఽన్యోన్య శ్చిరమఙ్గసఙ్గం, తత్ స్పృష్టకం తత్పునరేవ కుడ్యే నిపీడనా త్పీడనసంజ్ఞకం స్యాత్, భావప్రబోధార్థ మజాతరత్యో శ్చతుర్విధోక్తా పరిరమ్భలీలా.' ఇతి], విస్మృతమేవ-ఏద్వార్తా మపి విహాయ బహుకాలో గత ఇత్యర్థః - చిరోజ్ఝితే దుర్ఘటే తస్మిన్నిత్యాదేశ్య తస్యాస్సన్నిధానాభావా దసంస్మరన్ భృశం నశోచామీతి భావః, అధునా సంప్రతి-సల్లాపో మిథస్సంభాషణం* 'సల్లాపో భాషణం మిథః' ఇత్యమరః-సుదుర్ఘటతమః అతిదుర్ఘటః - అస్తు భవేత్ - ఖలేషు తత్ర తత్ర గుప్తం స్థితేష్వపి నిర్భయ మేకత్ర మేళనస్యాలాభా దితి భావః, తత్రాపి సల్లాపాభావేఽపి - అతివ్యథా అతిదుఃఖం - నాస్తి - దుస్సహవిరహతాపవిస్మరణహేతో స్తద్వన్ముఖదర్శనమాత్రస్య కదాచి దపి సద్భావాదితి భావః, కిం తు త్వద్దర్శన మపి-అసులభం దుర్లభ మభూదితియత్-భావ పరీక్షాకాఙ్క్షేషు ఖలేష్వపశ్యత్స్వేవ పశ్యత్సు మన్ముఖదర్శనస్య మద్దృష్టిపథే వర్తనస్య త్వయా ప్రాయేణ పరిత్యక్తత్వా దితి భావః, తేనైవ త్వద్దర్శనస్య దౌర్లభ్యే నైవ-భృశ మత్యంతం - దూయే పరితాపం ప్రాప్నోమి * 'దూఙ్ పరితాపే' ఇతి ధాతోః కర్తరి లట్. చిరపరిచితానామాలిఙ్గనాదీనా మాత్యన్తికనివృత్తా వపి దర్శనసల్లాపయోః సంభవతో విరహవ్యథాం కిఞ్చిత్ సోఢవానస్మి-అత సల్లాపే నివృత్తేఽపి దర్శనమాత్రస్య సంభవాత్ కథఞ్చిత్ స్థైర్య మాలమ్బ్య స్థితవా నస్మి-సంప్రతి దర్శనస్యాలాభే సతి ప్రతిబన్ధనాభావా దతిమాత్రం విజృమ్భమాణేన విరహతాపేన దుస్సహో మా ర్తి

మనుభవామీతి నిష్కృష్టార్థః, అత్రాభిజ్ఞానాని [illegible] ప్రస్తుతే తత్ప్రత్యాయనార్థం తత్కార్యభూ[illegible] * అప్రస్తుతప్రశంసాలంకారః - 'అప్రస్తుతస్య [illegible] ప్రస్తుతం యత్ర గమ్యతే, అప్రస్తుతప్రశంసేయం సారూప్యాదినిబన్ధనా.' [illegible]. ఆదిశబ్దేన కార్యకారణభావాదేః సంగ్రహః - '[illegible] సామాన్యే విశేషే ప్రస్తుతే సతి, [illegible] పఞ్చధా.' ఇతి; సాచ విస్మరణాసంబద్ధేఽపి [illegible] * [illegible] యోక్త్యానుప్రాణితేతి * సంకరః; తథా [illegible] ప్రశ్లిష్టానాం కామోపచారాణాం [illegible] ర్యానుదయాత్ * విశేషోక్త్యలంకారః - '[illegible] పుష్కలకారణే' ఇతి లక్షణాత్; [illegible] పరితాపకార్యస్యోత్పత్తివర్ణనాత్ * విభావనాలంకారః - 'విభావనా [illegible] స్యాత్కారణం కార్యజన్మ చేత్, [illegible] సామతా.' ఇతి; సాచ విశేషోక్త్యనుగృహీతేతి [illegible] * [illegible] ప్రాగుక్తాలంకారస్య చ * సంసృష్టిః. [illegible] మానత్వాత్ * దైన్యం నామ సంచారీ భావః - '[illegible] దైన్యమిత్యభిధీయతే, మనస్సంతాపదా [illegible]. * విరహవిప్రలమ్భశృఙ్గారః నాయికా * [illegible].

యాచన్ద్రస్య కళఙ్కినో జనయతి స్మేరాననేన త్రపాం
వాచా మన్దిరకీరసున్దరగిరో యా సద్వదం నిన్దతి,
నిశ్వాసేన తిరస్కరోతి కమలామోదాన్వితానన్యానిలం
సాత్రై రేవ రమా త్వయా విరహితా కాఞ్చిద్దశాం సీదతి.

అవ. ఒకనాఁడు ప్రాణనాథుఁడు కార్యవశంబున రాక విలంబము సేయుచుండఁగా, విరహవేదనను తాళఁజాలక నాయికచేఁ బంపఁబడిన దూతిక నాయకునితోఁ జెప్పుచున్నది:—

టీ. యా=ఏనాయిక, స్మేరఆననేన-స్మేర = నవ్వుచున్న, ఆననేన = మోముచేత, కళఙ్కినః=నలుపుగలిగిన, చన్ద్రస్య=చంద్రునికి, త్రపాం = సిగ్గును, జనయతి=కలిగించుచున్నదో, యా=ఏనాయిక, వాచా=మాటలచేత, సర్వదా=ఎల్లప్పుడు,మన్ది...రః-మన్దిర=గృహమునందలి, కీర=చిలుకయొక్క, సుస్వర=ఇంపులయిన, గిరః=పలుకులను, నిన్దతి=దూఱుచున్నదో, యా=ఏనాయిక, కమ...న్వితాన్ - కమల=తామరపువ్వులయొక్క, పరమ=ఎక్కువ, ఆమోద=సువాసనతో, అన్వితాన్ = కూడిన, అనిలాన్ = వాయువులను, నిశ్వాసేన=(తన)నిట్టూర్పుచేత,తిరస్కరోతి=మీఱుచున్నదో,సా=ఆనాయిక, త్వయా=నీచేత, విరహితా = లేనిదై, రహః=ఏకాంతమునందు, కాఞ్చిత్ = చెప్పశక్యముగాని, దశామ్=అవస్థను, నీయతే=పొందింపఁబడుచున్నది.

తా. ఓనాయకుఁడా! తొల్లి యేనాయిక చిఱునగవు మోముచేతఁ గళంకయైన చంద్రునికి సిగ్గునుగలిగించినదో, తన పలుకులచేఁ జిలుకలపలుకులను నిందించినదో, నిట్టూర్పుచేఁ దామరపువ్వులతోఁ దానిని గొనివచ్చు మందమారుతమును తిరస్కరించినదో, అవియెల్ల నిప్పుడు నీతోడు లేకయుండు నీ చెలిని జరమావస్థను బొందించుచున్నవి. కావున నిఁక నీవు తామసింపక వచ్చి, నీప్రియురాలి నేలుకొనుము. గాంభీర్యమనుగుణము. నాయిక స్వీయ, మధ్య, విరహోత్కంఠితము. చంద్రమన్దానిల కీర కోకిలాలాపము లనెడి విభావములచేతను, తీవ్రనిశ్వాసము మొదలగు ననుభావంబులచేతను, కన్నీరు, గొంతుమాఱుపల మొదలగు సాత్త్వికభావములచేతను,సిగ్గు,

దైన్యము మొదలగు సంచారిభావంబులచేతను [illegible] నాయికానాయకుల విప్రలంభశృంగార [illegible] కమును [illegible] మయ్యెను.

కస్మింశ్చి ద్వాసరే కార్యవ్యాసఙ్గాత్ ప్రా[illegible] విరహవేదనామసహమానయా నాయికయా ప్రేషి[illegible] దూతీ [illegible] మాహ:—

యేతి.—యా-స్మేరం స్మితయుక్తం-యదాననం [illegible] - [illegible] చన్ద్రస్య శశచిత్రలాఞ్ఛనయుక్తస్య చన్ద్రస్య - [illegible] జ్కేన ముఖేనేతి ప్రహసహేతూక్తిః, ప్రహా [illegible] చన్ద్ర మతిశయేనాభిభవతీత్యర్థః; [illegible] - [illegible] క్రీడార్థం గృహే సంవర్ధితః శుకః * '[illegible]' గ్ర హాణాం శిక్షాలబ్ధోక్తిచాతుర్యాతిశయశాలిస్వసూచ[illegible] త్త్వేన నిఖిలదూషణవచన శ్రోతృత్వస్యాప[illegible] సార్థం చ-[illegible] వాచః - సర్వదా సర్వస్మిన్ కాలే-[illegible] సంబన్ధః-నిస్తతి గర్హతి-[illegible] మధురం [illegible] త్యర్థః; [illegible] - [illegible] లాసా మామోదః మనోహర[illegible] - '[illegible]' హారే, ఆమోదః సోఽతినిర్హారీ' ఇత్యమరః-[illegible] - [illegible] లాన్ వాయూన్-తిరస్కరోతి పరిభవతి-[illegible] మలగన్ధః [illegible] నిశ్వాసై ర్వ్యక్తాభవతీత్యర్థః; సా నాయికా, త్వయా, విరహ[illegible] తైః స్వపరిభూతై రేవ చన్ద్రకేళిశుకకమలవనానిలైః, గహ[illegible] అన్యత్ర నిశ్శఙ్కం బాధితుం ప్రవృత్తై రసంభవానితి భావః, [illegible] మశక్యా మిత్యర్థః, దశాం మూర్ఛాదిరూపావస్థామిత్యర్థః, నీయతే ప్రాప్త వతీ క్రియతే. అత్ర ప్రథమపాదే కళఙ్కినఇతి నిష్కృష్ట [illegible] ఉపమానా చ్చన్ద్రా దుపమేయస్య నాయికావదన స్యాధిక్యవర్ణనాత్ * వ్యతిరేకాలంకారః - 'వ్యతిరేకో విశేషశ్చేదుపమానోపమేయయోః.' ఇతి

లక్షణాత్; ద్వితీయతృతీయయోస్తు * ఉపమాలంకారః - నిన్దతి తిరస్కరోతీతి పదద్వయస్య సాదృశ్య ప్రతిపాదకత్వాత్ - స్పర్ధతి జయతి ద్వేష్టీత్యాదీనామపి సాదృశ్యప్రతిపాదకేషు దణ్డినా పరిగణితత్వాత్, త్రపాం జనయతీత్యత్ర కశ్చిత్కాకుకృతం సాకూతమస్తి; తేన లజ్జాం ప్రాపయతి తద్వదితి, వాచా నిన్దతీత్యత్ర కణ్ఠతఏవ నిన్దాం కరోతీతి, నిశ్వాసేన తిరస్కరోతీత్యత్ర హేలయానిన్దాం కరోతీతి చ, ప్రతీయతే; ఇహ సర్వత్ర ప్రకృతార్థస్య ప్రతీయమానార్థాభేదాధ్యవసాయ మాశ్రిత్యనాయికాయాః ప్రథమాపరాధం స్వయ ముద్ఘాట్యత ఇతి * అభేదాతిశయోక్తిః; తన్మహిమ్నా త్వయా విరహితా సతీ తై రేవ దురవస్థాం నీయత ఇత్యనేన తయా కృత మపరాధం మనసి నిధాయ చన్ద్రాదయః సర్వే సంభూయైవ అసాన్నిధ్యవశాదేకాకినీం తాం వైరనిర్యాతనార్థ ఏవ పీడయన్తీతి * ఉత్ప్రేక్షాలంకారో వ్యజ్యతే; తేన చ తత్కృతపీడనస్యాతిమాత్రత్వం గమ్యతే; తతః నాయికాస్వపరిభూతైరేవ పరిభూయతే తదుపేక్షణం తు తవానుచిత మితి ధ్వన్యతే; కిం చ సర్వదా స్మేరముఖీ మఞ్జుభాషిణీ సుకుమారీ సురభి శిశిర నిశ్వాసశాలినీ నాయికా సంప్రతి దురవస్థామనుభవతీత్యనేన స్మితాదికం సర్వం పరిత్యజ్య సాశ్రుముఖీ దైన్యోక్తిపరా దీర్ఘోష్ణనిశ్వసితా సతీ వర్తత ఇతి ద్యోత్యతే; రహ ఇత్యనేన లజ్జయా పరేభ్యః స్వావస్థామనావిష్కృత్య అన్త రేవ తామ్యతీతి గమ్యతే; తతః సర్వథా శీఘ్రమాగత్య నాయికామిమాం జీవయేతి ప్రాధాన్యేన ధ్వన్యతే చన్ద్రమన్దానిలకీరకోకిలాలాపాది విభావై స్తీవ్రనిశ్వాసాద్యనుభావై రశ్రువైశ్వర్యాది సాత్త్వికై ర్వ్రీడాదైన్యాదిసంచారిభావై శ్చ పరిపోషం గమితో నాయికాశ్రయో *విరహవిప్రలమ్భశృంగారః ప్రతీయతే. ఏవం వ్యఙ్గ్యసమృద్ధిసద్భావాత్ * గామ్భీర్యం నామ గుణః - *'ధ్వనిమత్తాతు గామ్భీర్య' మితి లక్షణాత్. నాయికా * స్వీయా మధ్యా * విరహోత్కణ్ఠితా చ - 'అనేకకార్యవ్యాసంగా ద్యస్యా నాగచ్ఛతి ప్రియః,నామతఃసైవ దుఃఖార్తా విరహోత్కణ్ఠితా మతా. అస్యా స్తనుత్వం కమ్పశ్చ పాణ్డిమా బాష్పనిర్గమః, నిర్వేదశ్వాసదైన్యాద్యా అనుభావా భవన్త్యమీ.' ఇతి.

తన్వీ సా యది గాయతి శ్రుతికటు ర్వీణాధ్వని ర్జాయతే
యద్యావిష్కురుతే స్మితాని మలినా వా లక్ష్యతే చన్ద్రికా,
ఆస్తే మ్లాన మివోత్పలం నవమపి స్యాచ్చేత్ పురో నేత్రయో
స్తస్యాః శ్రీ రవలోక్యతే యది తటిద్వల్లీ వివర్ణేవ సా. 21

అవ. ఒకానొక విలాసిని సొబగును జూచి, కాముకుఁడు దానిగుణములను దన వేడుకచెలికానితో వర్ణించి చెప్పుచున్నాఁడు:—

టీ. సా = ఆ (నేనుజూచిన), తన్వీ=సన్ననిదగుసతి, గాయతియది= పాటపాడెనేని, వీణాధ్వనిః = వీణయొక్క నాదము, శ్రుతికటుః=చెవులకింపు గానిది, జాయతే=అగుచున్నది. స్మితాని = చిఱునగవులను, ఆవిష్కురుతే యది=వెలిపుచ్చెనేని, చన్ద్రికా = వెన్నెల, మలినా వా=నల్లనిదిగానే, లక్ష్యతే= కానఁబడుచున్నది. నేత్రయోః=కన్నులయొక్క, పురః = ముంగట, స్యాత్ చేత్ =ఉండెనేని, నవం అపి = అప్పుడే పూచినదైనను, ఉత్పలం = కలువ, మ్లానమివ=వాడుపాఱినదివలె, ఆస్తే=ఉన్నది. తస్యాః = ఆ కాంత యొక్క, శ్రీః= మేనిసొగసు, అవ...యది = చూడఁబడెనేని, సా=ప్రసిద్ధమైన, తటిద్వల్లీ = మెఱుపుఁదీఁగ, వివర్ణేవ= తెల్లపాఱినదే, (భవతి=అగుచున్నది.)

తా. ఆ ప్రియురాలియొక్క కంఠధ్వనిని విన్నతరువాత వీణాధ్వని విన మనసు రాదు. ఆమె చిఱునవ్వు వెన్నెలకంటెఁ బ్రకాశముగలది. ఆనాయిక కన్నులు కలువలకంటె కాంతిగలవి ఆచెలువయొక్క మేను మెఱుపుఁదీఁగకంటెఁ దళతళ మెఱయునది. అని నాయిక పరకీయ. అయోగవిప్రలంభశృంగారము. నాయికాలంబనవిభావనముచేతను, ఆలంబన గుణరూపమైన ఉద్దీపనవిభావనముచేతను, ప్రథమమున నావిర్భవించిన నాయికాశ్రయమయిన రతి వ్యక్తమగుచున్నది.

కాచిద్విలాసినీం విలోక్య జాతాభిలాషః కామీ తదీయగుణా న్నర్మసచివస్యాగ్రే స్తౌతి:—

తన్వీతి:—సా మయాదృష్టా - తన్వీ తన్వఙ్గీ - గాయతి గానంకరోతి

యది - వీణాధ్వనిః - శ్రుత్యోః శ్రోత్రయోః - కటుః అప్రియః-శ్రుతి కటుః కర్ణకఠోరః-కటుస్తిక్తరసే క్షారరసే నా పద్వతి త్రిషు, సుగన్ధి మత్స రాకార్యప్రియతీక్ష్ణేష్వపి త్రిషు, కటుః స్త్రీకటురోహిణ్యాం దూషణేతు నపుంసకమ్, ఇతి నా. జాయతే భవతి-గాయన్త్యాః తస్యాః కణ్ఠస్వరే శ్రూయమాణే వీణాధ్వనిః శ్రావ్యతాం జహాతీత్యర్థః-వీణాస్వన మప్యతిశేతే తదీయ కణ్ఠస్వర ఇతి భావః, సా తన్వీ - స్మితాని మన్దహాసాన్ - ఆవిష్కురుతే యది ప్రకటయతి చేత్ - చన్ద్రికాఽపి మలినైవాలక్ష్యతే - తస్యాస్మితే సా మన్దస్ఫూర్తిః సతి దృశ్యత ఇత్యర్థః - వైశద్యేన తతోఽపి తదీయస్మితశ్రీ రుత్కృష్టేతి భావః, ఉత్పలం కువలయం-నవం-నూతన మపి-అమ్లానమపీతి యావత్ - తస్యాస్తన్వ్యాః నేత్రయోః పురః స్యాచ్చేత్ తదీయనయనద్వన్ద్వస్య పురోవర్తి భవే ద్యది - మ్లానమివాస్తే తిష్ఠతి - తదా స్వల్పీభూత శోభత్వేన లక్ష్యత ఇత్యర్థః-తదక్షియుగళం శ్రియా నవోత్పలం నిరాకృత్య వర్తత ఇతిభావః, తస్యాః-శ్రీః దేహకాన్తిః అవలోక్యతే యది-సాపర్ణ్యప్రకర్షశాలిత్వేన ప్రసిద్ధా-తటిద్వల్లీ విద్యుల్లతా-వివర్ణైవ తద్వర్ణో నయనసుభగో న భవతీత్యర్థః-తత్కాన్తే ర్విద్యుత్కాన్తేశ్చ మహదన్తరమస్తీతి భావః.

అత్ర వీణాధ్వని పాటవాద్యుపమా ప్రస్తుతకార్యేణ ప్రశంసనీయనాయికాగాన మాధుర్యాతిశయాదిరూప ప్రస్తుతకారణ ప్రతీతేః * అప్రస్తుత ప్రశంశాలంకారః, తల్లక్షణం తూక్తమ్; సా చ వీణాధ్వనిప్రభృతీనాం శ్రుతికటుత్వాద్యసంబన్ధేఽపి తత్సంబన్ధాభిధానరూపయాఽతిశయోక్త్యాఽనుప్రాణితేతి ద్వయోః * సంకరః. నాయికా * పరకీయా * అయోగ విప్రలమ్భ శృంగారః. నాయికారూపేణాలమ్బనవిభావేన అలమ్బనగుణరూపేణోద్దీపనవిభావేన చ లబ్ధప్రకర్షోన్మేషా నాయికాశ్రయా రతిర్వ్యజ్యత ఇతి రససత్తా నామ ప్రథమః రసోక్తిః, లక్షణం తూక్తమ్.

సత్యం తద్యదవోచథా మమ మహాన్ రాగ స్త్వదీయాదితి
త్వంప్రాప్తోఽసి విభాతపవసనం మాం ద్రష్టుకామోయతః,
రాగం కిం చ బిభర్షి నాథ హృదయే కాశ్మీరపత్త్రోదితం
నేత్రే జాగరజం లలాటఫలకే లాక్షారసాపాదితమ్. 22

అవ. పరనాయికతోఁ రేయిఁగడపి, పేఁకువ సేతెంచుచున్న భోగ చిహ్నములుఁగలిగిన నాయకుని నొకనాయిక స్తుతివ్యాజముచే మర్మము భేదించుచుఁ జెప్పుచున్నది:—

టీక. త్వదీయాత్=నీదైన (నీకు నాపైనుండెడి) యనురాగముకంటెను, మమ=నాకు, రాగః = (నీమీఁది) మక్కువ, మహాన్ = ఎక్కుడయినది. ఇతి=అని, యత్ = ఏమాటను, అవోచః = పలికితివో, తత్ = ఆమాట, సత్యం=నిక్కము. యతః=ఏకారణముచేత, త్వం=నీవు, బిభర్షి వినా = పేఁకువనే, మాం=నన్ను, ద్రష్టుకామః = చూడఁగోరినవాఁడవై, సదనం=ఇంటికి, ప్రాప్తః=వచ్చినవాఁడవు, అసి=అయితివి. కించ=మఱియు, నాథ=ప్రియుఁడా! హృదయే=ఱొమ్మునందు, (మనసునందుఁగాదు.) కాశ్మీరపత్రలోపనం— కాశ్మీరపత్ర = కుంకుమపువ్వుతోఁ జేయఁబడిన పరిమళపత్రము మున్నగు వానివలనఁగలిగిన, రాగం=ఎఱుపును (అనురాగమును,) బిభర్షి=వహించుచున్నావు. నేత్రే=కంటియందు, (జాగరసూచనము). జాగరజం=మేలుకొని యుండుటవలనఁ బుట్టిన, రాగం=ఎఱుపును (రేయెల్లనిద్రలేమిచేఁగల్గిన) రాగమును, బిభర్షి=వహించియున్నావు. లలాటఫలకే=విశాలమైన నొసటి యందు, లా...క్ష—లాక్షారస = లత్తుకరసముతోఁ ద్రొక్కుటచేత, ఆపాదితం= కలిగింపఁబడిన, రాగం=ఎఱుపును, బిభర్షి=వహించియున్నావు.

తా. ఓ నాయకుఁడా! నాకు నీమీఁద నుండెడు రాగముకంటె నీకు నాపైనఁ గలరాగ మెక్కుడని యంటివిగదా! అది వాస్తవమే నాకు నీపైఁగలరాగమెక్కువనుటకు సందేహమున్నది. నీకునాపైఁగల రాగమన్ననో ఱొమ్మునను, నేత్రములందును, నొసటను నున్నది కాననెక్కువగానున్నదనుట కేమిసందియము? రాగము అనఁగా,ఎఱుపు. అనురాగము అనియు రెంటికిని భేదాధ్యవసాయము. "ఓ నాథా! నీకునాపై ననురాగమున్నది లేనిది, రాత్రియంతయుఁ బరకాంత యింటనుండి వేకువ లేచిరాఁగానే నీఱొమ్మునందలి కుంకుమపువ్వుతోఁ గలిగిన చందనచర్చచేతను, నీకన్నులయెఱ్ఱదనముచేతను, నీ నొసటనుండు లాక్షారాగము

చేత బాగుగఁ దెలియుచున్నది. పోరా నీ బూటకపుఁబ్రేమ నిటఁ జూపకుము." అని నాయిక నాయకుని వ్యాజస్తుతి చేసినది.

నాయిక ఖండిత; మధ్య; ధీరాధీర. నాయకుఁడు ధృష్టుఁడు.

అన్యకాన్తావేశ్మని రాత్రిం నీత్వా ప్రభాతసమయే సమాయాన్తం పరిదృశ్యమానసంభోగచిహ్నం వల్లభం కాచి న్నాయికా స్తుతివ్యాజేన మర్మోద్ఘాటనం కుర్వతీ ప్రాహ:—

సత్యమితి:—త్వదీయాత్ త్వత్సంబన్ధినో మద్విషయాదనురాగాత్, మమరాగః మత్సంబన్ధీ త్వద్విషయోఽనురాగః, మహాన్ అధికః, ఇతి యద్వచః, అహో చతురాః అవాదీః * 'బ్రూఞ్' ఇత్యస్మాత్ లుఙి దేవదం* ప్రకృతేర్వచి రాదేశః * 'అస్యతి వక్తి' త్యాదినా చ్లేరఙ్ * 'వచ ఉమ్' ఇత్యుమాగమః, తద్వచః, సత్యం తథ్యం, యతః యస్మాత్కారణాత్, త్వం విభాతే ప్రభాతే ప్రాతరేవ-న తు తం కాలమతిక్రమ్య విలమ్బేనాసహిష్ణుత్వాదితి స్తుతిపరో భావః-నిశాం నీత్వైవాగతః న తు పూర్వమన్యకాన్తాపగతస్త్వాదితి నిన్దాపరో భావః, మాం ద్రష్టుం కామో,పిలాషో యస్య తథోక్తః సన్-సదనం గృహం-ప్రాప్తోఽసి, మామదృష్ట్వా చిరమన్యత్ర స్థాతుం న శక్నోషీతి స్తుతిపరో భావః; ప్రతారణపరతయా దర్శనమాత్రం కర్తుమాగతోఽసీతి నిన్దాపరో భావః; త్వదీయరాగస్య మహత్త్వం న కార్యానుమేయం-కిం తు ప్రత్యక్షసిద్ధ మపీత్యాహ: రాగమితి:—కిం చ హే నాథ, హృదయే వక్షసి * 'హృదయం చిత్తవక్షసో' రితి నానార్థః—కాశ్మీరాఖ్యదేశే భవం కాశ్మీరం కుఙ్కుమం:—'అథ కుఙ్కుమం, కాశ్మీరజన్మాగ్నిశిఖమ్:' ఇత్యమరః- 'కాశ్మీరం చ గుడం రక్తం తథా కాలేయకం చ తత్, కాశ్మీరజన్మాగ్నిశిఖం చాటలోహితచన్దనమ్.' ఇతి ప్రతాపమార్తాండః-తస్య పత్త్రాణి తన్మయాః పత్త్రాకారాః రేఖావిశేషాః-పత్త్రావళిః పత్త్రలతా పత్త్రభఙ్గశ్చ పత్త్రకమ్.' ఇత్యమరశేషే - తేభ్య ఉదితముత్పన్నం-ప్రేయసీకుచకుమ్భ పరిరమ్భ జనితమితి భావః-రాగం రక్తిమానం మనురాగం చ బిభర్షి, తథా నేత్రే చక్షుషి జాగరజం జాగరాజ్జాతం-కృత్స్ననిశాయామపి కామోపచారసూచకమితి భావః - రాగం బిభర్షి, తథా-లలాటం ఫలకమివేతి * ఉప మితసమాసః-తస్మిన్ లాక్షారసేన అలక్తకద్రవ్యేణ - ఆపాదితం సంపా

దితం-దయితాచరణప్రణిపాతశంసనమితి భావః - రాగం బిభర్తి, ఏవ
మన్తర్బహిశ్చ రాగస్యాభక్తేః స్ఫుటత్వేనానయా స్వదీయానురాగస్య పుష్టత్వ
శఙ్కా నివృత్తేతి భావః; ఇహాత్వాం సన్ధ్యానాదినా స్తుత్య స్వవచనం సర్వ
మనృతమేవ - వాఙ్మాత్రేణ మయ్యనురాగో నత్వాన్తరే - నిశాయాం నాన్య గృహాం
ప్రత్యాగమనేన సంభోగచిహ్నైశ్చ నిశ్చితమేతత్ ... స్ఫుటీక్రియతే - పఞ్చకాగ్రేసర స్త్వమ - అన్యస్త్వయి ... న విధే
యః - ఇతి నిన్దా ... ప్రతి ... క్రియా ... కస్య
ర్థస్య హేతుత్వాదనేకార్థ ... పాకం ... మలంకారః;
తచ్చైకస్మిన్నంశే శుద్ధమ్, అంశాన్తరే తురాగశబ్దగతశ్లేషమూల ... సంకీర్ణమ్; స్తుత్యా నిన్దా ప్రతీయత ఇతి ... చ; న చాత్ర ... లిఙ్గసాపేక్షేతి ... లక్షణాని ... ప్రత్యగప
హానోక్త్యర్థస్య ప్రపఞ్చేన సమర్థనాత్ ... - 'సమర్థనప్రప
ఞ్చోక్తిరుక్తస్యార్థస్య విస్తరః.' ఇతి లక్షణాత్. ... ప్రలమ్భ
శృఙ్గారః. నాయికా ... - 'నీలత్వాదన్యత్ర నిశాం ప్రాతరాగతే ప్రాణ
వల్లభే, అన్యాసంభోగచిహ్నైస్తు కుపితా ... ' ఇతిలక్షణాత్;
సాచ మధ్యా ధీరాధీరా చ-'ధీరాధీరాతు ... ప్రియా
గసి.' ఇతిలక్షణాత్, నాయకో ధృష్టః. ... లక్షణాత్.

ఏతస్మిన్ సహసా వసన్తసమయే ప్రాణేశ దేశాన్తరం
గన్తుం త్వం యతసే తథాపి సభయం తాపాత్ప్రసూనేధ్వనా,
యస్మాత్ కైరవసారసౌరభముషా సాకం సరోవాయునా
చాన్ద్రీ దిక్షువిజృమ్భతే రజనిషు స్వచ్ఛామయూఖచ్ఛటా.

అవ. ఒకానొకనాయిక వసంతకాలంబున దేశాంతరంబునకుం బోవం
బ్రయత్నించు కాంతునింగూర్చి, యాతని దేశాంతరప్రయాణము మనం
బున నంగీకరింపనిదైనను, నంగీకరించుదానివలెఁ జెప్పుచున్నది:—

టీక. హే ప్రాణేశ = ప్రాణనాథుఁడా, ఏతస్మిన్ = ఈ, వసన్త
సమయే=ఆమనికాలంబున, త్వం=నీవు, సహసా=యోచనలేక, దేశాన్తరం=

ఇతరదేశమునకు, గన్తుం=పోవుటకు, యతసే=ప్రయత్నపడుచున్నావు. తథాఽపి=అట్లు ఇష్టముగాని పనిచేయఁ గోరినను, అధునా=ఇప్పుడు, తాపాత్=విరహసంతాపమువలన, భయం=దిగులును, న ప్రపద్యే=పొందను. యస్మాత్=ఏ కారణమువలన, కైరవ...ముషా-కైరవ=తెల్లగలువలయొక్క, సార=మేలైన, సౌరభముషా=సువాసనను జూఱఁగొనునట్టి, సరోవాయునా=కొలనిగాలితో, సాకం=కూడ, చాన్ద్రీ=చంద్రునిదైన, స్వచ్ఛా=నిర్మలమైన, మయూఖచ్ఛటా=కిరణములవరుస, దిక్షు=దెసలయందు, విజృమ్భతే=వ్యాపించుచున్నది.

తా. "ఓప్రాణేశ" అని సంబోధన చేయుటచేత నా ప్రాణముల కీశ్వరుఁడవైన నీవు దేశాంతరమునకు వెళ్లిపోఁగానే నీయధీనములైన యీ ప్రాణములును నీతోడనే వెడలిపోవనున్నవి యని యభిప్రాయమును దెలుపుచున్నది. యీ సంబోధనము. "ఏతస్మిన్-వసన్తే" ఈ వసంతమునందు అనుటచేత, సకలపుష్పములు పూచుట, తేనెటీఁగలగుంపుల ఝుంకారములు మదముచే నింపుగాఁగూయుకోయిలలకూఁతలు మొదలగు కామోద్దీపన సాధనములు గలదగుటచేత విరహిణీస్త్రీలకుఁ బ్రలయకాలముం బోలినది యీవసంతకాలము. ఇట్టి వసంతకాలమున నీవు బోఁదలఁచుట న్యాయ్యమే అని యభిప్రాయము. అయత్నసిద్ధమైన శైత్యోపచారసామగ్రిచే నొప్పారు నీకాలమునఁ బుట్టినతాపము హెచ్చుగానేరదు. కనుకనే నీవిరహతాపమునకు వెఱవనని బాహ్యాభిప్రాయము. కాలాంతరమందుఁ గలుగు విరహతాపము హెచ్చుబాధను గలిగించును గాని యది యీ వసంతకాలముమాడ్కి నుత్తరక్షణముననే ప్రాణాపహారము సేయదు. కావున, నీవు ప్రయాణము సాగించిన వెంటనే సుడిగాలి కాలుచిచ్చులంబోలె మలయానిల చంద్రదీప్తులు కలిగి నాప్రాణములను వెంటనే దీసివేయును గావున

నేను తత్క్షణము నాశముగలిగించు విరహాతాపమునుండి నేను వెలువననిన దేహాంతరమైన యభిప్రాయము.

కాచి న్నాయికా వసన్తకాలే దేశాన్తరం గన్తుం ప్రయత్నవన్తం కాన్తం తత్ప్రవాస మన్తరక్తైః గానక్లేశదుర్వాణాఽస్మిస్త్రీతి ‘ప్రేశీతి’ హః—

ఏతస్మిన్నితి.—‘హే ప్రాణేశ మత్ప్రాణనాథేశ్వర త్వయి గతే త్వదధీనాస్తేఽపి నిర్గమిష్యన్తీ త్యభిప్రాయగర్భ మిదం సంబోధనపదమ్, ఏతస్మిన్ వివిధకుసుమావిర్భావ మధుకరనికురుమ్బ మలయమారుతకోకిలకూజి తాది మదనోద్దీపనసామగ్రీశాలితయా విరహిణీనాం సంతాపకారిణి ప్రవర్తమాన ఇత్యర్థః, వసన్తసమయే, త్వం, సహసా అతర్కితం యథా తథా * ‘అతర్కితం తు సహసే’ త్యమరః, దేశాన్తర మన్యదేశం * మయూరవ్యంసకాదిత్వా త్సమాసః, గన్తుం, యది సే యత్నం కరోషి, తథా ఽపి ఇత్థ మనభిమతేఽర్థే చికీర్షితేఽపి, అహమహా ఇదానీం - తాపాద్విరహతాపాత్ - భయం - న ప్రపద్యే న ప్రాప్స్యామి - మాం ప్రతి విరహతాప శ్చిరం బాధిష్యత ఇతి న బిభేమీత్యర్థః - కాలాన్తరే తు భయం ప్రాప్స్యయా మిత్యాశయః: నను కుతోఽధునా తాపభయం తవ న విద్యతే తత్రాహ - యస్మాదితి:—యస్మాత్కారణాత్, రజనిషు రాత్రిషు - * ‘రజ్జు రాగ’ ఇతి ధాతో రని రుణాదిః-బాహుళకాత్ న లోపః - * ‘కృదికా రాదక్తినః’ ఇతి పాక్షికే జీష్ప్రత్యయే రజనీతి దీర్ఘాన్తః ప్రసిద్ధః-అత్ర అజ్యన్తత్వా ద్ధ్రస్వాన్తత్వం - తథా భారవిప్రయోగః-‘రజనిచరమభాగే వారసీమన్తినీనామ్.’ ఇతి, కైరవాణాం కుముదానాం - యత్ సారసౌరభ ముత్కృష్టసౌరభ్యం - ‘సారో బలే స్థిరాంశే చ న్యాయ్యే క్లీబం వరే త్రిషు’ ఇత్యమరః-తం ముష్ణా త్యపహరతీతి తథోక్తః - తేన వికచకుముదామోదభాగిత్యర్థః, సరోవాయునా, సాకం సరస్సంబన్ధినా సమీరణేన- సహ * ‘సాకం సత్రా సమం సహే’ త్యమరః - వాయోః శైత్యం సౌరభహేతుం కుముదవనోపరి ప్రసరణం చ గమయితుం సరోగ్రహణం, చాన్ద్రీ చన్ద్రసంబన్ధినీ, స్వచ్ఛా నీహారనివృత్త్యా నిర్మలా, మయూఖానాం కిరణానాం - ఛటా సంహతిః * ‘రిఙ్ఖోళిః స్త్రీ తతి శ్ఛటే’ త్యభిధానాత్, దిక్షు, విజృమ్భతే ఉత్కటతయా భాసతే. అయత్నసిద్ధశైత్యోపచార

సామగ్రీశాలిని కాలేఽస్మి న్నుత్పన్నస్తాపః ప్రకర్షం నోపయాస్యతి-తత స్తస్మా దధునా నబిభేమీతి బాహ్యాభిప్రాయః; కాలాన్తరే ప్రవాసశ్చే త్తాప శ్చిరం మహతీ మూర్తి మేవ సంపాదయేత్, న తు క్షిప్రం - స్వనివృత్తిహేతుప్రాణవిరహాసహకారి విరహాత్, తస్మాత్తదానీం తాపా ద్భేతవ్యమ్; ఇదానీం చ క్రాన్తిల దవానలయో రివ మలయానిల చన్ద్రాతపయో ర్యోగే తాపో భృశాయమానః సహసైవ ప్రాణా న్నిర్గమయ్య ఆత్యన్తికీం నివృత్తిం భజత ఇత్యాశువినాశిన స్తస్మాత్ న భేతవ్య మితి గూఢాభిప్రాయః. అత్ర తాపా న్నబిభే మీతి సహేతుకముపపాదనేన మదభిమతో యాత్రాకాలః గన్తుమిచ్ఛసి చే దిదానీమేవ గమ్యతామితి విధిర్వ్యజ్యతే - స చానిష్టతయా ఆభాసీభవ న్మజ్జీవిత మిష్టం చే దధునా న గమ్యతా మితి నిషేధ మాక్షిపతి - అతోఽత్రానిష్టవిధ్యాభాసరూప * ఆక్షేపాలంకారః.

'ఆక్షేపోఽన్యో విధౌ వ్యక్తే నిషేధే చ తిరోహితే.' ఇతి లక్షణాత్; స విధి రపి ప్రతీయమానతయా ధ్వనిరూపః, వసన్తసమయప్రసక్తప్రాణవల్లభప్రయాణసన్నాహ రూపకారణసామగ్రీసద్భావేఽపి తాపభయరూపకార్యస్య అనుదయాత్ - విశేషోక్తిర్నామాలంకారః - 'కారణేన వినా కార్యస్యోత్పత్తిః స్యా ద్విభావనా, తత్సామగ్ర్యా మనుత్పత్తి ర్విశేషోక్తి ర్నిగద్యతే.' ఇతి లక్షణాత్; తాపభయానుదయం ప్రత్యుత్తరవాక్యార్థస్య హేతుత్వే నోపన్యాసాత్ ;* కావ్యలిఙ్గమ్; తచ్చ విశేషోక్తే రఙ్గ మితి ద్వయోః * సంకరః. * భావిప్రవాసవిప్రలమ్భ శృఙ్గారః, నాయికా * ప్రవత్స్యద్భర్తృకా.

చక్షుర్జాడ్యమపైతు మానినిముఖంసందర్శయ శ్రోత్రయోః
పీయూషస్రుతిసౌఖ్యమస్తుమధురాంవాచం ప్రియేవ్యాహర,
తాపః శామ్యతు మే ప్రసాదశిశిరాం దృష్టిం శనైఃపాతయ
త్యక్త్వా దీర్ఘమభూతపూర్వ మచిరా ద్రోషంసఖీదోషజమ్.

అవ. నాయకుఁడు నాయిక నలుకదీర్చుచున్నాఁడు:—

టీ. హేమానిని= ఓపొలయలుకగలదానా, దీర్ఘం = చాలసేపున్నట్టి, అభూతపూర్వం = మున్నెన్నఁడును లేని, సఖీదోషజం = చెలుల దప్పిదముచేఁ

గలిగిన, రోషం = కోపమును, అచిరాత్ = వెంటనే, త్యక్త్వా = విడిచి, ముఖం = మోమును, సందర్శయ = చూపుము. మే = నాయొక్క, చక్షుషోః = కన్నులయొక్క, జాడ్యం = మొటుదనము, అప్యైతు = తొలఁగును గాక. శ్రోత్రయోః = చెవులకు, పీయూషస్రుతిసౌఖ్యం - పీయూష = అమృతము యొక్క, స్రుతి = కాఱుటవలన, సౌఖ్యం = ఆనందము, అస్తు = కలుగును గాక. హే ప్రియే = ఓ చెలీ, సుభగం = ఇంపయిన, వచం = పలుకును, వ్యాహర = పలుకుము. మే = నాయొక్క, తాపః = బడలిక, శామ్యతు = చల్లాఱును. శనైః = మెల్లఁగా, ప్రసాదశీతలాం = దయచేఁజల్లనైన, దృష్టిం = చూడ్కిని, పాతయ = ప్రసరింపఁజేయుము.

తా. ఓ మానినీ! సఖులు చెప్పిన కల్లమాటలచే నీవు నాపై నలుకఁబూనితివి. అది యుచితముగాదు. కావున నీ యుగ్రదృష్టినివిడిచి, చల్లనిచూడ్కిచేఁ జూచి నా తాపంబును బోఁగొట్టుము అని భావము. "జాడ్యం" అనుటచే నీముఖము చూడకుండుటవలనఁ బుట్టినకన్నుల మాంద్యము నీముఖదర్శనమువలననే తొలఁగునని భావము.

నాయిక ఖండిత. నాయకుఁడు సఖివచనము వాస్తవమేని ధృష్టుఁడు. కల్లయగునేని అనుకూలుఁడు.

నాయకః సఖీభి రుత్పాదితేన ప్రణయకోపేన ముఖప్రదర్శనమేవాకుర్వతీం కృచ్ఛ్రేణ కథఞ్చిన్ముఖప్రదర్శనే క్రియమాణేఽపి మౌనమాలమ్బమానాం చిరాత్ కథఞ్చిదపి నిష్ఠురమేవాభాషమాణాం నిష్ఠురభాషణావసానేఽపి రోషకషాయితామేవ దృష్టిముపరిష్టాత్ పాతయన్తీం నాయికాం ప్రియోక్తిభిః ప్రసాదయతి:—

చక్షురితి.— హే మానిని - మే మమ - చక్షుషోః జాడ్యం జడత్వం స్తబ్ధత్వం - త్వన్ముఖదర్శనాలాభజనిత చిన్తాపారవశ్య ప్రయుక్తం *గూఢగ్రహణాక్షమత్వమిత్యర్థః - 'జడః స్తబ్ధే బుద్ధిహీనే గ్రహగ్రస్తే చ వాచ్యవత్.' ఇతి నా - అప్యైతు అపగచ్ఛతు - ముఖం సందర్శయ - త్వన్ముఖానవలోకనజన్యస్య నయనజాడ్యస్య త్వన్ముఖావలోకనైకపరిహార్యత్వా దితి భావః. హే

ప్రియే మే శ్రోత్రయోః - పీయూషస్రుతిరమృతస్రావః-'పీయూష మమృతం సుధా' ఇత్యమరః - తేన యుత్ - సౌఖ్యం సుఖం-తత్ - తాదృశ మిత్యర్థః * స్వార్థే ష్యఞ్ - అస్తు భవతు - మధురాం ప్రియాం * 'స్వాదు ప్రియౌ తు మధురౌ' ఇత్యమరః - వాచం - వ్యాహర ఉదీరయ - మానం పరుషభాషణాని చ విహాయ సరళయా వాచా కర్ణయోః సుఖం జనయేత్యర్థః, మే - తాపః కామజః సంతాపః - శామ్యతు శాన్తి ముపయాతు - దీర్ఘం చిరస్థాయినం - పూర్వం భూతో భూతపూర్వః * 'భూతపూర్వే చరట్' ఇతి నిర్దేశాత్పూర్వశబ్దస్య పరనిపాతః - భూతపూర్వో న భవతీత్యభూతపూర్వః - కదాఽపి ప్రాగేవం న జాత మిత్యర్థః - అత్యుత్కట మితి భావః - సఖీనాం - దోషా న్మృషావాదరూపాత్ - జాత స్తం - న తు విద్యమాన మదీయదోషప్రభవమితి భావః- రోషం కోప మచిరా చ్ఛీఘ్రం - త్యక్త్వా - శిశిరాం శీతలాం-'సుషిమః శిశిరో జడః, తుషారః శీతలః శీతో హిమః స ప్తాన్యలిఙ్గకాః.' ఇత్యమరః- దృష్టిం - శనైః పాతయ మస్తం ప్రసారయ - మయీతి శేషః - సఖీనా మనృతోక్తిభిః నిరపరాధే, మయ్యేతాదృశో దీర్ఘరోషః కర్తుం నోచితః - తస్మాదుగ్రదృష్టి మపహాయ శిశిరయా సౌమ్యదృష్ట్యా తాపం నివర్తయేత్యర్థః; * సర్వత్ర ప్రార్థనాయాం లోట్. ఇహ సర్వత్ర పూర్వోత్తరవాక్యార్థయో ర్హేతుహేతుమద్భావాపన్నత్వాత్ వాక్యార్థహేతుకం * కావ్యలిఙ్గ మలంకారః; పీయూషస్రుతిసౌఖ్యమిత్యత్ర పీయూషస్రుతిసాధ్యసౌఖ్యస్య వాగ్వ్యాపారసాధ్యత్వాయోగాత్ తత్సదృశం సౌఖ్యమితి సాదృశ్యాక్షేపాత్ * నిదర్శనాలంకారభేదః; దీర్ఘమిత్యాదిరోషవిశేషణత్రయస్య తత్పరిగ్రహానౌచిత్యాభిప్రాయగర్భత్వాత్ * పరికరః; ప్రసాదశిశిరామితి దృష్టివిశేషణస్యాఽపి తాపనివర్తకసామర్థ్యాభిప్రాయగర్భత్వాత్ * పరికరః; ఏతేషామన్యోన్యనైరపేక్ష్యాత్ * సంసృష్టిః; ద్వితీయపరికరస్యోత్తరార్ధగకావ్యలిఙ్గం ప్రత్యఙ్గత్వాత్ తయోరుభయోః * సంకరః. * మానవిప్రలమ్భశృఙ్గారః.' ఏకస్యాపి సజ్జేచ్ఛాభిరూపం *నర్మ. నాయికా *ఖణ్డితా. నాయకః *సఖీవచనస్య సత్యత్వే * ధృష్టః-అసత్యత్వే అనుకూలః. *సామాఖ్యః ప్రథమో మానాపనయనోపాయః; సామాద్యుపాయస్వరూపం సాహి

త్యచిన్తామణౌ ప్రదర్శితమ్ - 'సామభ్యం భేదేన దానేన నత్యుపేక్షా రసా-స్తరైః, మానాపనయనం తాసా ముపాయైః షడ్భిరాచరేత్. తత్ర ప్రియ వచః సామ భేదస్తత్సఖ్యుపార్జనం, దానం వ్యాజేన భూషాదేః ప్రదానం పద యోర్నతిః, ప్రాల్యాలమ్బ ఉపేక్షా స్యాత్ ప్రసంగాద్రసాన్తరమ్.' ఇతి.

మానమ్లానమనా మనాగపి న తం నాలోకతే వల్లభం
నిర్యాతే దయితే నిరస్తవినయా బాలా పరం తప్యతే,
ఆనీతే రమణే బలాత్ పరిజనైర్మానం సమాలమ్బతే
ధత్తే కణ్ఠగతానసూన్ ప్రియతమే నిర్గన్తుకామే పునః. ౨౫

అవ. ప్రణయకలహము కడుపెంచిన ప్రియుఁడు కనఁబడినప్పుడు బాలయలుకను, కనఁబడనప్పుడు తాపమును బొందిన నాయికయొక్క సుఖదాఁటి నగన సున నగగూరినసాయికచెలి సానియుసస్థతు పలుకుచున్నది.

టీ. మాన...నాః-మాన = అలుకచేత, మ్లాన = వాడిపోయిన, మనాః=మనస్సుగలిగిన, ఇయం-బాలా=ఈబాలిక. (బడుగా లేతప్రాయపుగా వయస్సు గలది యగుటచేతనే తెలియక యింతయనర్థము తెచ్చుకొన్నదియని 'బాల' శబ్దాభిప్రాయము.) తం=మ్రొక్కిన, వల్లభం = ప్రియుని, మనాగపి = ఇంచుకయైనను, నాలోకతే = చూడదు. దయితే = ప్రియుఁడు, నిర్యాతే = వెడలిపోఁగా, నిరస్తరం = ఎడతెగక, పరం=మిక్కిలి, తప్యతే= సంతాపమునొందుచున్నది. పరిజనైః=సేవకులచేత, చెలికత్తెలచేత, రమణే= ప్రియుఁడు, బలాత్=బలాత్కారముతో, ఆనీతే=తోడ్కొనిరాఁబడినప్పుడు, మానం = అలుకనుండుటను, సమాలంబతే=పొందుచున్నది. ప్రియతమే= మనోవల్లభుఁడు, నిర్గన్తుకామే = పోవనుద్యుక్తుఁడుకాఁగా, పునః = మరల, కణ్ఠగతాన్=కుత్తుకయందున్న, అసూన్=ప్రాణములను, ధత్తే=తాల్చియున్నది.

తా. ప్రియునిపైఁ బాలయలుకగలిగిన ప్రియురాలు బేల యగుటచేఁ దెలివిలేక కాంతుఁడు వచ్చి వేఁడుకొన్నప్పుడును, అతని నించుకయైనను గన్నెత్తిచూడదు. నాయకుఁడు తనిని బ్రతిమాలుటచే నుపయోగములేదని వెళ్లిపోఁగానే తీరని

తాపము పొందుచున్నది. దానియవస్థ చూడలేక చెలికత్తెలు నాయకుని బలాత్కారముగాఁ దోడితెచ్చినప్పుడు మఱల మాటలాడక మౌనమును దాల్చియున్నది. ప్రియుఁడు తిరస్కృతుఁడయ్యును దానేవచ్చి బ్రతిమాలియు, తాను బలుకరించియుఁ బలుకకయునుండు నాయికయెదుట నుండనేల యని యసూయతోడ వెడలిపోవ నుపక్రమించినప్పుడు ప్రాణములను గుత్తుకఁ బెట్టికొనియున్నది. జీవితమునకు సంశయముగలిగినను, ఈ నాయిక మానమును విడువకయున్నది. ఆహా! దీని మొండితనమును నేమనవచ్చు నని నాయిక చెలి మఱొక్కతెతోఁ జెప్పినది.

నాయిక—మధ్య,ధీర, కలహాన్తరిత,నాయకుఁడు ధృష్టుఁడు.

ప్రవృద్ధే ప్రణయకలహే ప్రియే దృష్టే మానమ్ అదృష్టే తాపం చ భజమానాం నాయికామాలోక్య మనసి ఖిద్యమానా కాచిత్ తస్యాః సఖీ తదవస్థా మన్యస్యై కథయతి.—

మానేతి.—మానే - మ్లానం క్షీణహర్షం మనో యస్యాః సా తథోక్తా - ఇయం పురోవర్తినీ - బాలా అత్ర బాలాశబ్దేన కిఞ్చిదూనషోడశవర్షా మధ్యా వివక్షితా - న తు తదూనముగ్ధా చ - తస్యాః క్రోధనిష్ఫలమానత్వే దీర్ఘగనల్పసఫలమాన శాలినీత్వాయోగాత్ - ముగ్ధాయాః క్రోధనిష్ఫలమానశాలినీత్వం సాహిత్యచిన్తామణౌ స్ఫుటీకృతమ్ - 'ముగ్ధోద్యద్యౌవనా మూఢా లజ్జావిజితమన్మథా, సఖీనాం పరతన్త్రా చ నిష్ఫలక్రోధమానభాక్.' ఇతి - ఆషోడశాబ్దా బాలేతి వ్యవహార స్తు కామశాస్త్రే ప్రదర్శితః - 'బాలా సా షోడశాబ్దాత్ తదుపరి తరుణీ త్రింశతో యావదూర్ధ్వం, ప్రౌఢా స్యాత్ పఞ్చపఞ్చాశదవధి పరతో వృద్ధతా యేతి నారీ.' ఇతి-నతం ప్రణతం-*నత్యాఖ్యమానాపనయనోపాయానుష్ఠానతత్పర మిత్యర్థః - వల్లభం ప్రియం - మనా గీషదపి-* 'కిఞ్చి న్మనాగల్పమపీ'త్యమరః-నాలోకతే నపశ్యతి - అనునయస్యాపి మన్యూద్రేకహేతుత్వాదిత్యర్థః; దయితే ప్రియే - నిర్యాతే నిర్గతే - ఉపేక్షా మన్తరేణ నేయ ముపాయాన్తరేణ సాధ్యేతి నిశ్చయాదుపేత్యగతే సతీతి యావత్ నిర్గతమన్తర మవధి ర్యస్మిన్—

కర్మణి త ద్వృథా భవతి తథా నిపుణస్య సాహస మిత్యర్థః-'అన్తరం వివరం త ద్ధి భేదే ష్వవని రన్ధ్ర' (అమరః)... స్వార్థ్యసర్థ(...)" ఇతి నా.-సగ మత్యన్తం - ...శ్యతి - ... స్వయం ... సయుక్ ప్రియః తమితి ... ఇతి ... ఇత్యర్థః; రసతో కాన్తే పరితప్త ... సంబన్ధిభిః - ... - యథా ... సర్వం ... - * ... నాం స్వ రూపం సాహిత్యచిన్తామణౌ కథితమ్-'... ... విట చేట ... ప్రకారాః, ... ముఖ దేష్టా విటః స్మృతః, చేటః ... ...' ఇతి - బలం ... - ... - ... ఆశ్రయతేః ... ప్రకర్షేణ ... ... సాపరాధ ప్రియముఖ ... పునరుల్లసితం ... భవేః; ప్రియతమం పురుషః నిర్గమ్య ... - భాషితం ... విభాషతే ... తత్ర ... ఇతి ... ... తీర్యర్థః-కణ్ఠగత ... అసూన్ ప్రాణాన్ * 'పుంసి భూమ్న్యసవః ప్రాణా' ఇ త్యమరః - భర్తే పునర్గమనాత్ ప్రసక్తి ... దుస్సహా ... కణ్ఠగతప్రాణా భవతీత్యర్థః - జీవితసంశయ ప్రసక్తి ... త్యహో కియ దస్యా మార్దవం ... నాయిక ... ప్రాణసంకట ప్రసక్తి ... సాయప్రయుక్తం మానస్యాపి ... * స్వభావోక్తిః; కర్తృకారకస్య క్రమికానేక క్రియాన్వయాత్ * కారక దీపకాలంకారః; లక్షణం తూక్తమ్. * ... నాయికా మధ్యా ధీరా * కలహాన్తరితా చ - 'చాటుకారం ... పశ్చాత్తాపసమ న్వితా, కలహాన్తరితా నామ సూరిభిః ...' నాయకః * ధృష్టః.

కర్ణారున్తుద మేవ కోకిలరుతం తస్యాః శ్రుతే భాషితే
చన్ద్రో లోకరుచి స్తదాననరుచేః ప్రాగేవ సందర్శనాత్,
చక్షుర్మీలన మేవ తన్నయనయో రగ్రే మృగీణాం వరం
హైమీ వల్ల్యపి తావదేవ లలితా యావన్న సా లక్ష్యతే

అవ. ఒకానొక సాటిలేని రూపలావణ్యములు గలదగు జవరాలిని జూచి, మోహమందిన యొక కాముకుఁడు చపలచిత్తుఁడై, తనవేడుక చెలికానియెదుటఁ జపలతనుగలిగించిన నాయికనుగూర్చి వర్ణించుచున్నాఁడు:—

టీ. తస్యాః = నేనుజూచిన ఆసొగసుకత్తెయొక్క, భాషితే=మాట, శ్రుతే=వినఁగా, కోకిలరుతం = కోకిలయొక్క కూఁత, కర్ణ అరుస్తుదమేవ= చెవులకు బాధ గలిగించునదియే, భవతి=అగుచున్నది. చన్ద్రే=చంద్రునియందు, లోకరుచిః-లోక = జనులయొక్క, రుచిః = కోరిక, తదా...చేః-తత్= ఆచెలువయొక్క, ముఖ=మోముయొక్క, రుచేః=కాంతియొక్క, సందర్శనాత్ = చూచుటకంటె, ప్రాక్ ఏవ=ముందే, వర్తతే = ఉన్నది. (ఆప్రియయొక్క ముఖమును జూచినపిదపఁ జంద్రునియందు నిస్సారత్వబుద్ధి పుట్టుచున్నది.) తత్ నయనయోః = ఆచెలి కన్నులయొక్క, అగ్రే = ముందట' మృగీణాం = లేళ్లకు, చక్షుర్మీలనమేవ = కన్నులు మూసికొనుటయే, వరం= మేలు, యావత్ =ఎంతవఱకు, సా = ఆకాంత, నలక్ష్యతే = అగపడదో, తావత్ ఏవ=అంతవఱకే, హైమీ=బంగారపు, వల్లీ=తీఁగ, లలితా = సొగసుదిగా, లక్ష్యతే = కనఁబడుచున్నది.

తా. ఆజవరాలియొక్క పలుకులు కోకిలకూఁతకంటె నింపులనియు, చంద్రునికంటె దానిమో మందమనియు, లేళ్ల కన్నులకంటె దానికన్నులు సొగసువనియు, దానిమేను బంగారు తీఁగకంటె మెఱయునది యనియు భావము.

నాయిక పరకీయ. అయోగవిప్రలంబ శృంగారము.

నిస్తులరూపవిభ్రమాది శాలినీం కాఞ్చిత్ తరుణీం విలోక్య తరళచిత్తతాం ప్రాప్తః కామీ నర్మసచివస్యాగ్రే తాం మనస్తారళ్యకారణీం వర్ణయతి.—

కర్ణేతి.—తస్యాః మయా విలోకితాయాః సున్దర్యాః - భాషితే వచసి-శ్రుతే సతి - కోకిలరుతం - కర్ణయోః - అరుస్తుదమేవ అతిపీడాకరమేవ-భవతీతి శేషః - తదుక్తశ్రవణానన్తర మత్యన్తం బాధత ఇత్యర్థః- న తు మనాగపి ప్రాగివ శ్రుతిసుభగతాం ప్రతిపద్యత ఇత్యేవకారాభిప్రాయః - ఏతేన కణ్ఠస్వరస్య సర్వాతిశాయిమాధుర్యశాలిత్వం ద్యోత్యతే,

* అరుస్తద స్తు మర్మస్పృగి త్యమరః; తథా, చన్ద్రే - లోకలోచనానా మభిలాషః - 'రుచి స్తు కిరణే కాన్తౌ పక్షివస్త్యభిలాషయోః' ఇత్యమరః - తదాననరుచే స్తన్ముఖకాన్తేః - సందర్శనాత్ - ప్రాక్ పూర్వ మేవ వ ర్తత ఇతి శేషః - తదాననరుచిసందర్శనాన స్తరం తు నష్ట గతే నిస్సారత్వబుద్ధి రుద యతీ త్యేవకారాభిప్రాయః - ఏ తేన తదాననస్య చన్ద్రాపేక్షయాధికలోకో త్తరసౌన్దర్యశాలిత్వం ద్యోత్యతే; తథా, తన్నయనయో స్తస్యాః నేత్ర యోరత్ర మృగీణాం కురఙ్గాఙ్గనానాం - చపలత్వగుణం నిజనేత్రాణాం పక్ష్మ భిః ప్రచ్ఛాదన మేవ పరం మహార్హ మిత్యర్థః ... పరిహారేణ ప్రాక్సిద్ధ గౌరవసంభవాత్ భావః - చ ... సమ్య జ్జిమీల్య తద్వక్రమప్రకాశనే తు పూర్వగౌరవస్య ... సన్ని ధౌ ... తన్నయనగౌరవ ... ప్రాయః-ఏ తేన తన్నయనయో ... విస్తార ... శ్యాదిగుణ సంపన్నత్వం ద్యోత్యతే; సా సున్దరీ ... - న లక్ష్యతే నదృ ష్టివిషయీ క్రియతే-లోకై రితి - ... అపి కిము తాన్య దితి భావః - లలితా మనోరమా - ... స్త ... త్రారుచేర్మాలత్యా ఏ త్యేవకారాభిప్రాయః - ఏ తేన కనకప్రభాతి శాయినీ తదఙ్గద్యుతిరితి ద్యోత్యతే. అత్ర కోకిలరుత ... రూపా ప్రస్తుతకారణప్రతీతేః * అప్రస్తుతప్రశంసా భేదః; ... కోకిలరుతాద్యపేక్షయా నాయికావాగాదిరూపాణా ముపమేయానా మాధి క్యస్య వర్ణనాత్ * వ్యతిరేకశ్చ; తే చ కోకిలరుతాదీనాం కర్ణాదస్మ దత్వాద్యసంబన్ధేఽపి తత్సంబన్ధకల్పనరూపయా * అతిశయోక్త్యనుగృహీతా వితి తస్యా స్తయో శ్చాఙ్గాఙ్గిభావేన * సంకరః; వ్యతిరేకాప్రస్తుతప్రశంస యోస్తు ఏక మేవ వాక్యార్థ మాశ్రిత్య సమావేశా దేకవాచకానుప్రవేశ * సంకరః. * అయోగవిప్రలమ్భశృఙ్గారః; నాయికా * పరకీయా.

సమాప్తం.

చెన్నపురి: వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్ వారిచే
శ్రీ 'రామ' ప్రెస్సున ముద్రితము.—1937.—750.